

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

TÜRKOLJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 4 (60), 2012

Шілде-тамыз/temmuz-ağustos

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж қуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası İSSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2012

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / UCREDITELЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасының төрағасы / председатель редакционной коллегии
Ташипов Лесбек Ташиұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор
Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

Бас редактор орынбасары /
Заместитель главного редактора
Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Редакция алқасы / редакционная коллегия

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі); ф.ғ.д., проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. Айнурал С. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бакашова Ж.К. (Бішкек), ф.ғ.д., проф. Бахадирова С. (Некіс); (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Ыбыраев Ш. (Астана); т.ғ.д., проф. Бутанаев В. (Абақан); ф.ғ.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Ергөбек Қ. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Идельбаев М.Х. (Уфа), ф.ғ.д., проф. Илларионов В. (Якутск); ф.ғ.д., проф. Закиев М. (Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Қайдар Ә. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир); ф.ғ.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д., проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут), ф.ғ.д., проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф. Тухлиев Б. (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск); ф.ғ.д. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф. Черемисина М. (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребитсек Л. (Прага); т.ғ.д., проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф. Қунафия Г.С. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Шербак А. (Санкт-Петербург); ф.ғ.к. Әбжет Б. (жауапты редактор); Танауова Ж. (жауапты хатшы).

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

Yayın Danışma Kurulu Başkanı /
Head of the Editorial Board
Prof.Dr.Lesbek Taşımoglu Taşımov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief
Prof.Dr.Kulbek Sarsenulu Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

Baş Editör Yardımcısı /The assistant to the
Editor-in-Chief
Prof.Dr. Dosay Tursınbayulu Kenjetay
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü
Başkanı

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmatalyev A. (Bişkek); Prof.Dr. Aynural S. (Türkistan); Prof.Dr. Bakaşova J.K. (Bişkek); Prof.Dr. Bahadırova S. (Nökis); Prof.Dr. Ş.Ibraev (Astana); Prof.Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof.Dr. Vasiyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof.Dr. Egorov N. (Çeboksarı); Prof.Dr. Ergöbek K. (Türkistan); Prof.Dr. İdelbayev M.H. (Ufa); Prof.Dr. İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof.Dr. Kaydar A. (Almatı); Prof.Dr. Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr. Minnegulov H. (Kazan); Prof.Dr. Musayev K. (Moskova); Prof.Dr. Murzahmetov M. (Almatı); Prof.Dr. Nureddin M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool S. (Kızı); Prof.Dr. Sarıbaev Ş. (Almatı); Prof.Dr. Tural S. (Ankara); Prof.Dr. Tuhliев B. (Taşkent); Prof.Dr. Tıbıkova A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulaков M. (Nalçık); Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebitsek L. (Praga); Prof.Dr. Yuvah A. (Kayseri); Prof.Dr. Kunafin G.S. (Ufa); Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg); Dr. Abjet B. (Genel editör); Tanauova J. (Genel sekreter).

Н.РАХМОНОВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РИТМИКИ ОРХОНСКИХ
ПАМЯТНИКОВ

Мақалада Орхон ескерткіштеріндегі ыргақтардың қолданылу ерекшеліктері сөз болады. Автор Орхон ескерткіштеріндегі ыргақтардың қазіргі өлең мен прозадағы ыргақтардан айырмашылықтары туралы ғалымдар пікірлерін сарпатай келе, өз пікірін ұсынады.

Makalede Orhon yazılarından nîmînin kullanım özelliklerinden bahsedilir. Çağdaş şiir ve romanlardan nîmî özellikleri bilim adamlarının fikirleri göz önünde tutularak değerlendirilir.

Своеобразие в ритмическом строе прозаических произведений отмечается тем, что «Ритм в прозе - есть продукт синтаксиса» (В.В.Виноградов).

Полемика между И.В.Стеблевой и в Жирмунским в вопросе о принадлежности древнетюркских рунических письменных памятников стиху или прозе, еще не забыты. Не анализируя взгляды этих видных тюркологов, мы выдвигаем свои мнения и наблюдения текста памятника в честь Кюльтегину и «Книги моего деда Коркута».

В орхонских памятниках слова, слоги, звуки играют основную роль в качестве ритмических единиц. Каждый прозаический отрывок в свою очередь, разделяется на составные части. Самая распространённая единица составной части – это предложение. Другие единицы речи могут быть больше или меньше предложения, или могут состоять из нескольких сложных предложений. Если отрывок состоит из сложных предложений, естественно, предложения делятся на несколько ритмические единицы, образующие простые предложения и словосочетания.

Например: *Bilgä qağan ärmis // alp qağan ärmis // ayğucısı bilgä ärmis arıñç // аһи ärmis arıñç // ...*

Или:

Ädgü bilgä kisig // ädgü alp kisig // yoritmaz ärmis // bir kisi yangılsar // oghuşı, bodumı bisuqınga tägi qıdmaz ärmis (Ктб. 5).

Средства, образующие ритм в этих отрывках – лексические повторы: *ärmis, ärmis arıñç*, повтор аффиксов: *-ıg, -ig*, садзь: *yont-, qıd-* и так далее.

О ритмическом строе орхонских памятников заслуживают внимания взгляды З.А.Ахметова. Он, подчёркивая отличие ритмического строя орхонских памятников от ритмики стиха, указывает на сходство ритмики орхонских памятников с ритмикой прозаической части народной прозы:

”Представления о ранних ступенях развития стихотворной речи могут дать такие поэтические образцы, как народные афоризмы, пословицы и поговорки, являющиеся блестящим выражением нравственных норм

общества и народной практической мудрости, а также формы ритмизованной прозаической речи (изречения и т.п.), в которых возникают нередко те или иные довольно определённые ритмические формы, и по которым можно проследить в какой-то степени путь сложения и развития стихотворной речи» [1, 202]. З.Ахметов, основываясь на выводы Ф.Корша, который прочитал отдельные отрывки памятника как стихи, говорил об употреблении в тот период семисложной формы. Ф.Корш имел ввиду такие места: *Üzû tüngrî basmasar, asra yır tünmasar...*

О ритмическом строе орхоно-енисейских памятников также свои мнения высказали Т.Ковальский, В.М.Жирмунский, М. Богданова и другие. Следует отметить большие заслуги И.В. Стеблевой в этой области. Некоторые учёные (например, Ф.Е.Корш), определяя своеобразие ритмического строя памятников, разграничивают прозаическую и стихотворную ритмику. Но другие тюркологи не разграничили ритмику текста прозы и стиха. В частности, М.Богданова пишет так: «Характерные черты народных эпических произведений сказались на поэтической технике эпитафий. Подавляющее их большинство написано семи или восьмисложными рифмованными стихами. Рифма не везде устойчива: иногда текст ею сильно насыщен, иногда рифма еле заметна. В строках не соблюдается строгое членение, зачастую строка представляет собой только лишь развернутую рифму. Употребляются аллитерации и звуковые повторы. Все эти черты свойственны также эпическим произведениям фольклора, в том числе и героическому эпосу «Манас» [2, 13].

М.А. Унгвицкая также как и М.Богданова, рассматривает лексические повторы как рифму [3].

Художественные средства, рассматриваемые М.Богдановой и М.А. Унгвицкой как рифма, являются саджем и сийгадоплик (то есть повтором грамматических форм), свойственные прозаическим отрывкам и одновременно образующие ритмико-синтаксический параллелизм. Эта закономерность наблюдается не только в эпосе «Манас», но и во всех прозаических отрывках тюркских эпосов. Для представления близости ритмического строя тюркских эпосов и орхонских памятников приведём один пример из «Книги моего деда Коркута»:

Allah Allah dimyihçe işler onmaz, kadir Tanrı virmeyiñçe er baymaz. Ezeldan yazılmasa kul başına kaza gelmes, ecel va'de imaymça kimse ölmez. Ölen adam dirilmez, çihan can girü gelmez. Bir yigidiün kara tağ yumrusıñçe malı olsa yığar direr taleb eyler nasibinden artuğın yiye bilmaz [4, 9].

Ритм в этом отрывке образуется повтором грамматических форм, саджа и лексическим повтором. В этом отношении появление ритма идентично с процессом ритмических единиц в предыдущих отрывках орхонских памятников.

Данные ритмические единицы сближают к стихам и отрывки орхонских памятников, и “Книгу моего деда Коркута”. На основе ритмических единиц отрывки можно разделить на стихотворные строки.

Однако, в орхонских памятниках не везде наблюдается ритм. Принципы и выводы, свойственные эпическим стихам, не подходят некоторым отрывкам памятников. Обратим внимание ещё раз на памятник в честь Кюль-Тегину:

*Tört bulung qop yađı ärmis // sü sulapan // tört bulungdağı bodunugh//
qop almis, qop baz qilmis// başlıgğ yüküntirmis// tizligig sökümis//İlgarü
Qadırqan yışqa tagi // kärü Tamir qapıgğa tägi // qontümmis* (Ктб, 2)

Если в этом отрывке разделим на слоги каждую ритмическую часть, то увидим, что количество слогов, как и в стихотворной части тюркских эпосов, не соответствуют в ритмических частях данного отрывка.

Основное свойство ритма памятников состоит в том, что оно не имеет одинаковую особенность с ритмом других жанров. Если текст памятников отнесём к “свободным стихам”, и оценим их ритмическое свойство с точки зрения ритмики “свободного стиха”, то опять таки не можем их отнести к стихотворным текстам. В свободном стихе нет необходимости участия саджа и лексического повтора, тогда как ритм в памятниках не существует без этих художественных средств. Свободный стих основан на ритме, хотя в нём не участвуют ритмические средства как в орхонских памятниках. Однако, есть большие различия в ритмах стиха и прозы. “... Нельзя изучать ритм прозы и ритм стиха, как нечто равное; изучая и то и другое, мы должны иметь в виду их функциональное различие” [5, 39].

Мысль о том, что “и проза, если разделить её по запятым, двоеточиям и точкам, даёт нам ямбы, хорей и все роды метрического стихотворства”, была высказана Н.П. Николаевым ещё в XVIII веке [6, 18].

Ограничившись полемикой ритма стиха и прозы, я хочу сказать несколько слов о ритмообразующих средствах в орхонских памятниках .

По поводу генезиса средств орхонских памятников, учёные в некоторой степени уже высказали свои взгляды и суждения. В частности, садж в классической литературе и в эпосах было исследовано профессором Б.Саримсаковым. В своих исследованиях он высказал личные соображения о некоторых особенностях саджа в орхонских памятниках. Узбекский учёный, останавливаясь на генезисе прозы тюркоязычных народов, высказал идею об образовании ритма орхонских памятников посредством саджа. Одна из характерных особенностей ритмической прозы в древнетюркских памятниках состоит в том, что в орхоно-енисейских памятниках, а также в “Огузنامه” соразмерность народной прозы основывается на равенстве количеств слогов в

предложениях. Саджъ и лексический повтор являются средством образования простой ритмической прозы, а в памятниках соразмерность происходит между членами предложений [7, 6].

“Последовательный ритм, образующийся в результате саджевой и ритмической прозы в древнетюркских памятниках, привлекал внимание многих исследователей и они могли верно определить это свойство в тексте памятников” [7, 6].

Место ритмических средств в памятниках не основывается на определённую закономерность. Ритмические средства осуществляются не только между членами предложений, но и между самими предложениями. Кроме лексического повтора и саджа, одновременно используется повтор грамматических форм и аллитераций.

Если обратим внимание на текст памятников, то увидим, что ритмические средства употребляются между предложениями чаще, тогда как саджъ, лексический повтор и повтор грамматических форм употребляются смешанно:

Balıqdağı tağıqmıs// tağdağı inmis// tärilip yatmıs// är bolmıs// Tängri küç bärüük için/qangım qağan süsi// börtäg ärmis// yağısı qonjtäg ärmis// ilgärü// qunğaru sülap tömş// qobuşmıs//qamuğı yäti yüz är bolmıs// qağansıramıs bodunıg// küngädmis quladmıs bodunıg // tüürük törüsin içgimmıs bodunıg// açım apam törüsinçä törüsinçä yaratmıs (Ктб, 12-13).

Очевидно, что ритмические единства не равны в отношении слогов, потому что средства, образующие ритм, не однотипны: ть образуется благодаря повтору грамматических форм (-*dağı*, -*täg* и т.д), то лексический повтор (глагол *ärmis*), саджъ (*küngäd- qulad*) участвуют в образовании ритма.

Здесь особенно явно фиксируется закономерный процесс развития, утверждающий необходимость событий в жизни древних тюркских народов. “Важность и всеобщая значимость переломного момента” [6] в развитии сознания рассказчика Йоллыг тигина, подчёркнуто воссоздание происходящих событий. Рост напряжённости речи требовал от рассказчика ритмические средства для того, чтобы привлечь внимание народа на происходившие события и на драматизм изображения. Действительно, для контраста повествовательного стиля автор памятника усиливает драматизм при помощи ритмических средств, а драматизм изображения событий в древнетюркской эпохе способствует появлению синтагматических ударений в ритмических отрывках. Это особенно проявляется в тех случаях, когда ритм имеет место между предложениями: *Yabğug, şadıg anta birmıs, biritä tabğaç bodun yağı ärmıs, yıraya Baz qağan, toquz oğuz bodunı yağı ärmıs, qırqız, qunqan, otuz tatar, qıtanıy, tatabı qop yağı ärmıs, qangım qağan qırq artuqı yäti yolu sülämıs, yigirmi süngüs süngüsmıs, tängri yarlıqaduq için älligig*

älsiratmis, qağanlıgı qağansiratmis, yağı baz qılmıs, tizligi sökümis, başlıgı yüküntimis (Ктб. 14-15).

Синтагматическое ударение падает на именное сказуемое *yağı ärmis* (были врагами) в первых трёх простых предложениях. Повтор грамматических форм (-*mis*) же соединяет ритмические отрывки.

В каждом художественном тексте существуют окончания между предложениями и они обеспечивают целостность ритмических единств. Такие окончания действуют как ритмические доминанты, благодаря своей функции они осуществляют гармоничность и мелодичность в тексте.

Переход ритмических единиц в памятниках из одного типа на другой тип характерен для прозаических отрывков эпосов. Синтагматическое ударение такое же, как и в памятниках.

Qarılar dört dürlüdür. Birisi şolduran şopdur. Birisi tolduran topdur. Birisi ivün tayağıdur. Birisi niçe söyler isen bayağıdur.

Первые два предложения (*Birisi şolduran şopdur. Birisi tolduran topdur.*) – есть отдельное ритмическое единство. А следующие два предложения также образуют отдельное ритмическое единство между собой. Однако, все ритмические единства объединены саджем (*şol-/ tol-; şop/ top, tayağ-/ bayağ*).

Вообще садж, свойственный для ритмической прозы, играет важную роль в орхонских памятниках. Благодаря саджу в орхонских памятниках, особенно в памятнике Кюль-тегину, появляются элементы эпического стиха. В ритмических единствах, где участвуют садж и повтор грамматических форм, возникает и соразмерность. Это явление ярко наблюдается в следующих отрывках, структура которых характеризуется как 7-9 сложные стихи:

Qağan at bunta biz bārtimiz singlim qunçuyūğ bārtimiz, özi yangilti, qağani ölti, bodum küng qul bolt (Ктб, 20).

В этом отрывке садж наблюдается в глаголах *yangıl-, öl-, bol-*, потому что у них есть соответствие в рави (/ есть рави), и одновременно они называются рифмованным саджем. Итак, в орхонских памятниках появились рави – один из важных элементов рифмы. Этот вид рифмы в орхонских памятниках образует полную рифму. Полную рифму можно пронаблюдать и в следующем отрывке: *Türük bodun yoq bolmazun täyin, bodun bolzun täyin, qangım İltaris qağanıg, ögüm İlbilgä qatumıg tāngri töpüsintä tutup yögärü kötümis ärinç* (Ктб, 11).

Слова *qağan* и *qatum* образуют полную рифму, потому что в этих словах, кроме соответствия рави, есть ещё и соразмерность.

Одним из видов саджа в орхонских памятниках является размеренный садж. Когда в памятниках участвует размеренный садж, появляется и соразмерность, но соответствие в рави не обязательно. Однако, в тексте

памятников ритм только рифмованным или только размерным саджем не ограничивается, а участвуют одновременно оба вида саджа. Например:

Qanng subça yügürti, söngüküng tağça yatdı, bāglik urı oğlmg qul boltı, silik qız oğlmg qung boltı (Ктб, 24).

В этом отрывке *qanng* и *söngüküng*, *qul* и *qung* образуют размерный садж, а *yügürti* и *yatdı* – рифмованный садж.

Употребление рифмованного и размерного саджа в смешанном виде в одном и том же прозаическом отрывке памятников, является самым подходящим способом для осуществления ритма.

При наблюдении ритма древнетюркских рунических памятников, ранней классической и средневековой тюркоязычной письменной литературы, возникает следующий вопрос: почему в древнетюркских памятниках встречаются одновременно все виды саджа в одном отрывке, как одно из средств, образующий ритм? И почему в последующие периоды каждый вид саджа употребляется в отдельности? В нашем понимании, одна из причин данного явления следующее: орхонские памятники — первые образцы ритмической прозы, и в то же время они являются источником для тюркского эпического стиха. Корни тюркского стиха уходят в прозу, то есть к письменным памятникам. В начальном периоде письменной литературы одного ритмического средства не было достаточно для образования ритмической композиции целого. Ритм в древнетюркских письменных памятниках — не стилизация, а средство для создания эпического характера древнетюркской эпохи. Ритмико-синтаксический параллелизм, осуществляемый ритмическими средствами, о которых мы говорили выше, был единым и для орхонских памятников и для тюркских эпосов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметов З.А. Казахское стихосложение. Изд. «Наука», Алма-ата, 1964, стр.202.
2. Богданова М. Киргизская литература. М.: 1957, стр.13.
3. Унгвицкая М.А. Хакасское стихосложение.
4. Dede Korkut kitabi. 1986. Istanbul. S.9.
5. Тынянов Ю. Проблемы стихотворного языка, М. 1924, стр.39, 44.
6. Гиршман М.М. Ритм художественной прозы, М.: 1985, стр 18.
7. Саримсоков Б. Узбек адабиётида сажь. Топкент, 1978, стр.6.

REZUME

N.RAKHMONOV (Tashkent) SOME RHYTHMICO ORKHON MONUMENTS

The article talks about the use of rhythms Orkhon monuments before that time. By specifying the opinions of scientists about the features of the rhythms of contemporary songs and prose Orkhon monuments offers an opinion.

О.БЕКЖАН

АҚТӨБЕ ҚАЛА-ЖҰРТЫНАН ТАБЫЛҒАН БАЛАСАҒҰН АТАУЫНА
ҚАТЫСТЫ ЖӘНЕ БАСҚА ДА МАҒЫНАЛЫ ЖАЗУЛАР

В статье дается трактовка арабских, согдийских и древнетюркских надписей на керамических сосудах и верблужьей лопатке, найденных на средневековом городище Актобе.

Makalede orta asır şehirlerinden Aktöbe şehrinde bulunan seramik aletlere yazılan arap, soğdu ve Eski Türk yazılan araştırmadır.

Шыңғыс хан империясының құрамына кірген орыс жұртының кінйәздері (бектері) жоғары дамыған мемлекеттік құрылымның әлішпесін үйрене бастады. Сонымен бірге өз қатарына түркілердің жаужүрек, алғыр ақылды ұлдарын тартып сіңіруді де іске асырып, жүйелі жолға қойды. Кінйәздерінің өздері түркілердің ақсүйек тұқымдарының қыздарына үйленіп, ұрпақтарын асылдандыруды мақсат тұтты. Бұл үрдіс XV-XVI ғасырларға дейін жалғасып, Россия мемлекетін құрғаннан соң алдымен өздерінің түркілерден тектік жоғарылығын насихаттау және мойындату саясатын жүзеге асыруды мысық табандай жылжытып орындауға кірісті. Орыстардың түркілерден тәлім-тәрбие алуы сақтар мен хұндар дәуірінен басталған болатын. Оған бір мысал келтірейік. Оларда Шыңғыс ханға дейін бір орталықтан басқарылған мемлекет болған жоқ. Тек кішігірім, өз алдына дербес кінйәздіктер ғана болған. Олардың басшысын білдіретін **кінйәз** атауы – түркі сөзі. Бұл сөз екі түбірден тұрады: біріншісі, *кін* < *кінк* (металл, темір), екіншісі, *йәз*// *йәр*//*бәр*// *мәр* (мүйіз) [1] түбірлері. Сонда *кінйәз* сөзінің мағынасы **Темір мүйіз** болып шығады. Атақты, Қир патшаның басын қанға бөктірген **Томмурйыс**, сақ патшайымының аты да сол мағынаны білдіреді. Бірақ мұнда *мүйіз* мағынасын білдіретін *мұур*//*йыс* сәйкес сөздері қабаттасып қолданылған. Оның мынадай себебі бар. *Томмур* сөзі өте ежелгі *тонк*>*тон* (металл, темір) сөзі мен *мұур* (мүйіз) сөздерінен қалыптасқан. Бұл сөздің өзі *темір мүйіз* мағынасында жиі қолданыла келе **темір** (том//тем мұур//мір) мәнін білдіретін сөзге, одан әрі *темір* (<томмур) сөзі жеке өзі металл мағынасын білдіретін сөзге айналған. Сөйтіп оған *мүйіз* мағынасын білдіретін **йыс** сөзі қосылып қолданылатын болған. Бұл Томмурйыс атауы әйелге де, еркекке де қатар қойыла берген. Осы есімнің тағы бір қолданысын біз Енесей ескерткіштерінің бірінен оқыдық. Ол мәтінімен қоса жарияланатын болады. Бұған қосымша дәлел ретінде итальян тіліндегі **синьор** (синйөр – мырза, бек) сөзінің *кінйәз*// *кинйөр* сөзімен сәйкесетінін айтқымыз келеді. Бұл сөз де түркілік *Темір мүйіз* тіркесінің мағынасын білдіреді.

Сөйтiш орыс кiнйездiктерi қорғасын оқты адам өлтируге пайдалана бастасымен күшейiш шыға келдi. Патша сайлап жеке мемлекет құрған соң айналасын тұтас қоршаған түркiлердi тұқырту саясатын жымысқылана жүргiзе бастады. Өзiндегi беймәлiм ежелгi тарихын жазып, түркiлердi тарихсыз, мәдениеттен жүрдай етiш насихаттауға бағыт алды.

Осы насихаттың уытымен мәңгүргенген, «(Дүние жүзiн уысында ұстаған) түркi жүрты өз тарихын жазбай кеттi» дегенге екi қолын кеудесiне қойып, басын шұлғып, күмәнсiз сенетiн қаңдастарымыз толып жатыр. Ал бұған қарама-қарсы: «Жоқ, түркi жүрты өз ата-бабаларының шежiресiн жазып, батырлары туралы жыр тудырған, заттық та, рухани да небiр жауһар мәдени жәдiгерлердi жасап қалдырған» деп, түркi ұрпағы болғанына қуанатын, мақтанып тұтатын бауырларымыз да аз емес. Солардың бiрi де болса бiрегейi Уахит Хамзаұлы Шәлекенов ағамыз. Оның негiзгi көтерген екi мәселесi, бiрiншiсi, түркiлердiң отырықшылық мәдениетпен ежелгi заманнан айналысып келе жатқаны туралы; екiншiсi, соның бiр дәлелi ретiнде Орталық Азияда түркiлер салған, қазiр топыраққа көмiлiп жатқан мыңдаған қалалардың бiреуi Ақтөбенiң Баласағұн екенiн дәлелдеу болды.

Уахит ағаның өмiр жолын оқып отырғанда кандидаттық жұмысыма жетекшiлiк жасаған түрколог ғалым Ғұбайдолла Айдаровтың өмiрi есiме түстi. Екеуi де өзге өңiр (Түркiменстан, Қарақалшақстан) түлегi, екеуi де қан майдан соғысты бастан өткерген, ауыр жарақат алса да одан аман-есен келiп, бiлiм алып, ғылым жолына түсiп, екеуi де екi ғылым саласын белгiлi бiр деңгейге көтерген кiсiлер. Бұндай басқа өңiрде туып, Қазақстан ғылымын көтеруге ат салысқан азаматтар тағы да бар шығар, дегенмен, түркiтануға еңбек сiңiрген осы екi ғалымның орны бөлек дегiмiз келедi.

Уахит аға Қазақстанға, Шымкент қаласындағы Мемлекеттiк мәдениет институтына археология және этнография мамандықтары бойынша ғылым докторы болып 1970 жылы ауысты. 1973 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттiк университетiнiң тарих факультетiне археология және этнография кафедрасының меңгерушiсi болып жұмысқа тұрды. Келер жылдан бастап университеттiң археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Тарих факультетiнiң студенттерi жазғы демалыс кезiнде археологиялық тәжiрибесiн Баласағұн қаласын қазып анықтау үшiн өткiзе бастады. Содан берi қанша студент археологиялық тәжiрибеден өттi десеңiзшi! Осы тұста Уахаң өз кiтабында [2] археологиялық экспедицияның өтуiне, Баласағұнды аэрофотоға түсiруге үлкен жәрдем жасаған университет ректоры Өмiрбек Арыстанұлы Жолдасбековке ризашылығын бiлдiредi. Уахаң Кеңес Одағының Ғылым Академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнография институтының аспирантурасына 1950 жылы түсiп, 1953 жылдың бiрiншi желтоқсанында этнография мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты ғылым дәрежесiн алған. Атақты археолог С.П. Толстов пен ғылыми жетекшiсi Т.А. Жданкодан тәлiм алған.

Уахит ағаның «Құм басқан қала» [3] еңбегімен бұрыннан таныс едім. Кейінгі еңбегін [4] оқып ахеологиялық қазбалардан табылған жазбалардан Баласағұн атауының пықпағанына өкінішін аңғарып, ол жазуларды зерттеуге көңілім ауды. Бұның себебі соғды жазулы ескерткішті В.А. Лившиц оқыды деген мәліметті оқығаннан кейін туды. К. Ақышевтің «Курган Иссык» атты кітабындағы [5] И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторныйлардың Есік жазуы туралы: «... Бұл жазу көне түркі күл әліпшіімен оқылуы мүмкін емес...» деген негізсіз пікірін оқығаннан соң мен олардың түркі халықтарына деген теріс пиғылын таныдым. Содан бастап бұлардың аты аталған тұста күдік-күмән қоса жүретін болды.

Профессор У. Шәлекенов Баласағұннан табылған екі жазба ескерткішті өз еңбектерінде келтірген. Үшіншісін «Орта ғасырдағы Ақтөбе» атты альбомда [6] келтіреді. Алайда бұны жазу деп есептемегені мына пікірінен байқалады: «Түркеш теңгелеріндегі Шуды білдіретін Ш белгі (знак) салынған хұмның және құмыраның қақпақтарының сынықтары табылды. Олардың ішінен хұмның қақпағының бетінде үш тармақты (шанышқы тәрізді) белгінің қастарына ай мен жұлдыздар және мүйіз сияқты белгілер салынған. Құмыраның қақпағының үстінде үш тармақты белгі берілген. Соған қарағанда бұл таңбалардың Шу хақанның қасиетті атымен байланысы бар деген пікір ойға келеді» [2, 170]. Уахаң бұл пікірінде «шанышқы белгі» деп қақпақ сынығының ортасындағы «Аллаһу акбару, лә иләһә иллә Аллах, Мухаммаду ррасулу Ллах...» деген мағынаны білдіретін күрделі графеманы айтып отырса керек, «мүйіз» дегені араб әліпшііндегі «уау» мен «қаф» таңбалары. Ескерткіште бұл екі әріп бір таңбаға біріктірілген. Ал «ай», «жұлдыз» дегендері көне түркі күл әліпшіінің жуан С таңбасының сол жақ бөлігі мен араб әріптерінің үстіндегі нүктелер.

Уахаң еңбектерінде М. Қашқари келтірген, А. Македонскийдің бетін қайтарған Шу қағанды (Чуң қағанк) [7] Түргеш мемлекетінің астанасын салушы «жас хақан» деп санайды. Оны М. Қашқаридың түсіндіруіндегі сағұн (лауазым) [2, 170] сөзіне сәйкес қорытады. Біздің еңбегімізде [7] Шу қағанның б.д.д. IV ғасырдағы сақ патшасы екендігі дәлелденді. Онда біз Шу қағанның қаласы деп Суяб (Суң+йаб – /Чуң суы/) қаласын атаған едік. Осы жерде Баласағұн атауының шығу төркініне барлау жасауды жөн көрдік. Біздің ойымызша бұл сөздегі *бала* сөзі қазіргі қазақ тіліндегі бала (жас; сәби, жеткіншек) сөзімен сәйкеспейді. Ол сөз көне түркілік **балық** (қала) сөзінен қысқарып, бала формасына ауысқан. Бұны ғылыми еңбектердегі Гобалық (моңғол тілінде – жақсы қала) атауынан көруге болады. Яғни, Шыңғыс хан Баласағұнның қирандыларынан өткен кезде айтқан екен делінеді. Шыңғыс ханның түркі (қият) екені ақиқат. Біздіңше ол түркі тілінде «Құқ балық болған екен» (Үлкен, биік қала болған екен) деген болуға тиіс және бұрын да солай аталған сияқты. Ал соңғы *сағұн* сөзі М. Қашқари түсіндіргендей лауазым емес, сақ+ұн> сағұн (сақ+тың) сөзінен туған дейміз. Яғни, «Сақұн

құқ балықы» 'сақтың ұлы қаласы' деген тіркестен қалыптасқан. Ол сақтың бас қаласы, астанасы деген ұғымды білдірген. Бұдан Баласағұнның сақ елінің де астанасы болғанын байқаймыз.

Жалпы ғалымдар Баласағұн қаласын түргеш, қарахан, қарақытай мемлекеттерінің астанасы болған деп санайды. Яғни, археологиялық деректер әзірге осындай пікірдің қалыптасуына айғақ болуда. Келешекте, мүмкін, Баласағұннан біздің дәуірге дейінгі құрылыс қалдықтары табылып қалар. Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының археологиялық қазбасын өзі бастап қазірге дейін жалғастырып келе жатқан профессор У. Шәлекенов шындығында да қаланың көне Баласағұн екенін дәлелдеп шықты. Оған негізгі дәлел қаланың географиялық координаттарының ежелгі ғалымдар Әл-Хорезми, Әл-Бируни қалдырып кеткен деректерімен сәйкес келуі; қаланың әскери-стратегиялық қорғанысқа сай орналасуы және астанаға лайық ауқымды көлемі; сондай-ақ М. Қашқари айтып кеткен топонимикалық деректерінің қазіргі Ақтөбе аймағының сипатына сәйкестігі де бұлтарпайтын деректер. Дегенмен анық Баласағұн қаласы деген жазба деректің табылмауы көңілдің түкпірінде бір күмәнді тудыратындай болатыны да рас. Енді ол күдік жойылды, жазбада Баласағұн атауы оқылды деуге төменде келтірілетін айғақтар толық дәлел бола алады. Енді профессор Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің аты тарихта: «Баласағұн қаласын қазбадан аршып, дәлелдеді» деген анықтамамен жазылатыны да анықталды деуге болады. Яғни, Уахаңның жоғарыда айтқан екі мақсаты да орындалды десек қателеспейміз.

Өткен ғасырдың жетпіс төртінші жылынан бері зерттеліп келе жатқан Ақтөбе - Баласағұн қаласынан табылған заттық қазба байлықтар орасан-зор. Соның бәрі де түркі халықтарының отырықшылық өркениетіне куә айғақтар болып саналады. Алайда еурокиндікшілер ол байлықтарды түркі тайпаларына қиғысы келмейді. «Жоқ, бұларды түркі тайпалары жасауы мүмкін емес, олар көшпелі болды ғой. Оларға отырықшылықты үйреткен иран тектестер ғой. Орталық Азиядан табылып жатқан заттық мәдени байлықтарды сол иран тектес халықтар жаратқан» деген пікірлерін айтудан тәнбай келеді. Олар тіпті қытай жазбаларындағы ху атты халықты тек соғды халқына телиді. Ал қытайтанушы ғалымдар ху деп жалпы түркі-соғдыларды атағанын баса көрсетеді. Археологтар жалпы соғдылық өркениет деп тайға таңба басқандай мәдени айғақтарды нақты ұсынғаны мәлім емес. Ал Қиыр Шығыс пен Солтүстік Қытайдан Шығыс Еуропаға дейінгі археологиялық қазбалардан табылған заттық мұралар түгелдей түркілік ен-таңбаны бейнелейтіні мәлім.

Ал рухани мәдениетке келсек, олар да жеткілікті дәрежеде табылып келеді. Еурокиндікшілер бет бақтырмай, табылған жазба мұраларды да түркі тілдерінде оқуға пейіл танытпай келе жатқаны да белгілі жайт. Сол жазулар Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртынан да табылып келеді. Заттарға жазылған

қысқа жазулар [6, 156] бірнеше мөлшерде табылған. Ал ірі көлемді жазбаның саны үшеу. Олардың біреуі хұм ауызы ернеуіне соғды-түркі жазуымен жазылған да, екеуі – біріншісі, түйе жауырынына жазылғаны түгел араб жазуымен, ал екіншісі араб, көне түркі күл (руна), соғды-түркі әліпшилерімен тұтастандырыла жазылған. Яғни, ескерткіште бұл әліпшилер даралана жазылмай бір-біріне сәйкестендіріле, күрделі графемаларша біріктіріліп түсірілген. Бұларға қосымша көне түркі күл жазуымен жазылған кәстірөл пішіндес шұңғыл ыдыстың бүйіріне жазылған бір қысқа жазудың да мазмұны ашылды. Ол туралы да түсінік бере кеткенді жөн санап отырмыз. Енді жазулардың әр қайсысының мазмұны жайында түсінік берейік.

Хұм қақпағына жазылған жазудың мағынасы

Қақпақ жайындағы мағлұматқа келсек, ол 2008 жылғы 18 қараша күні Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих және этнология кафедрасының ұжымымен болған сұхбат кезінде алғаш рет суретке түсіріліп алынған еді. Ол күні Уахаңмен де алғаш танысып, Баласағұннан табылған жазулар жайында әңгімелестік. Содан соң кафедра музейіндегі жазу жазылған басқа заттарды да көріп, суретке түсіріп алған болатынбыз. Сонда қақпақтағы жазу жақсы түсірілген екен. Сол арқылы 2012 жылдың 10-11 ақпан күндері Уахаңмен жолығып, Баласағұн атауының шыққанын айтып қуантқан болатынмын. Ол кісі ол жаңалықты баспада жатқан кітабына енгізбекші болды. Қақпақ туралы әңгіме кезінде археолог М. Елеуов қақпақтың **Тастұмсық** елді мекенінен табылғанын айтқан болатын. Сол күндері қақпақ, хұм ауызы ернеуіндегі, түйе жауырынындағы жазуларды жақсылап фотоаппаратқа түсіріп алдым. Ал хұм сынықтарын Тараз педагогикалық университетінің музейіне өткізген екен. Оның қызметшісі Л. Түйебаева хұмның екі сынығын ғана көрсетті. Үшінші сынығы бізде жоқ деді. Ол үшінші сынықтың (біздің қол көшірмеміздегі II сынық) қайда екені туралы ол кезде Уахаңнан сұрауға мүмкіндік болмады. Бір жерде жатқан болар, іздестіріп анықтау қажет.

Жалпы Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының айналасындағы топонимикалық жағдайларды Уахаң және басқа да археологтар түбегейлі зергтеген деуге болады. М. Қашқари айтып кеткен Баласағұн қаласының айналасындағы Баласағұн тауы мен Бақырлық тауы, Қарабалта өзені, қазіргі Тасөткел су қоймасының солтүстік батысында орналасқан. Тастұмсық елді мекені бұдан жүз жыл бұрын Ит кешу аталған. Бұл атау өзеннің жайуат жеріне табанына тас төселіп өткел жасалғандықтан осылай аталған. Осы жерге орналасқан мекен атауы кейде Тасқала деп те аталады.

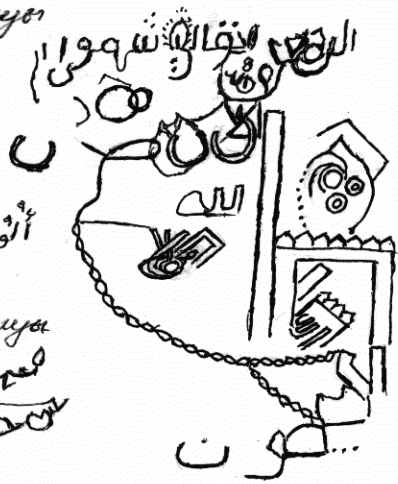
Баласағұн қаласында мешіттер көп болған. Соның ең үлкені қаланың орталық мешіті аталған. Бұл туралы келесі әңгімеге арқау болатын түйе жауырынындағы жазуда айтылады. Қақпақ бетінде де үлкен күмбезді,

мұнаралы, айқара порталды мешіт бейнесі келтірілген. Үлкен мешіттің порталының ішіне де сол мешіттің бейнесі қайта салынған. Жалпы қақпақтың бетінде мұндай бейнелер көп салынғаны байқалады. Кіші мешіт суретіне ‘Лә иләһә иллә Аллах...’ тіркесі жазылған. Қақпақ сынығының ортасындағы ‘шанышқы’ бейнесі әрі ‘Лә иләһә...’ тіркесіне, әрі «Баласағұн балықы» жазуына ортақ оқылады. Ол әріштер қосындысы ‘Баласағұн’ атауындағы ‘Ла’ және ‘балық’ сөзіндегі ‘лық’ буындарын білдіре оқуға сәйкестендіріле бейнеленген. ‘Лә иләһә...’ тіркесін бейнелеген күрделі графеманың үстінде ‘қауға’ тәрізді үлкен таңба араб әліпшііндегі F әрпін және соңғы H әріштерін бейнелей салынған лигатура. Бұның төменгі жағы көне түркі күл және араб әліпшілерінің B таңбаларына сәйкестендіре сызылған. Сондай-ақ бұл таңба көне түркі күл әліпшіінің жуан C таңбасына да сәйкес бейнеленген. Алғашында *Баласағұн балықы* деп не себептен жазылды деген сұраққа әр түрлі болжам жасалды. Кейін мешіт суреті және *Аллаһ бірлігі* туралы сөздер ашылған соң, бұл хұм Баласағұн қаласының орталық мешітіне арналып жасалған деген ой келді. Бұл ой түйе жауырынындағы ‘мәркәз мәсджид’ тіркесі ашылған соң толық бекіді деуге болады. Сонда қақпақта мешіт бетіндегі ‘Алла бірлігі, Мұхаммедтің (салла Аллах алайһи уа саллама) елшілігі’ жайындағы тіркес пен ‘Баласағұн қаласының орталық мешіті’ деген жазу келтірілген дейміз. Өйткені ‘Мухаммад ар-расулу Аллах’ деген жазу оқылған жерде ‘мәркәз мәсджид’ деген сөздер де оқыла алады. Бұл тәрізді әр түрлі таңбалар қосындысы жазылған жазуда *мәдинесі* деп те оқуға болады. Төменде қақпақтағы бейнелер мен жазудың суретін, қол көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Әрине түркі кім тақбалардың оқалуы
 КГІ X-1) Y-c'; 2) V-A; 3) X-F; 4) >-Y.
 ЖТТТ- >>XVYVJ TR: БАЛАСАҒҰН
 КГІІ >-1) V-A'; 2) >-K. ЖТТТ- >>VJ
 TR: БАЛАСАҒҰН ЖТТТ- >>VJ >>XVYVJ
 TR: БАЛАСАҒҰН БАЛАСАҒҰН (XVYV) ^{қала} АТҚ
 АУД.: Баласағұн қаласы

2. Сөздері- түркі тақбалардың оқалуы
 TR: Баласағұн балық
 АУД.: Баласағұн қаласы

3. Араб әліппісімен жазылған тақбалардың оқалуы
 1) КГІ X-1) ЖТТТ- ^{اللَّهُ أَكْبَرُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ أَرَسُولُ اللَّهِ}
 TR: Аллах ақбары, лә иләһә илә Аллах, Мұхаммад ррасулы
 Маһи Ауд.: Аллах ұлы, Аллахтан басқа құдай жоқ, Мұхаммад
 Аллахтың елшісі

2) Мешіт суреттері, оқиды (қасиет қарнақ бетіндегі) Аллах, Мұхаммад
 3) Ортадағы & күрделі графикалық ІА, Ма және Q Қат болып оқалуы
 КГІ ^ن 1) 1-A; 2) V-A; 3) >-ca. ЖТТТ- >>VJ >>VJ TR: Баласағұн
 КГІ ^ن 1) 2-B; 1-A; 3) 2-A; 4) >-K; 5) >-A. ЖТТТ- >>VJ >>VJ TR: Баласағұн
 TR: Баласағұн балық ЖТТТ- >>VJ >>VJ
 Ауд.: Баласағұн қаласы
 1) 2-B; 2) 1-A; 3) 2-A; 4) >-K; 5) >-A; 6) >-F; 7) >-F; 8) >-H.

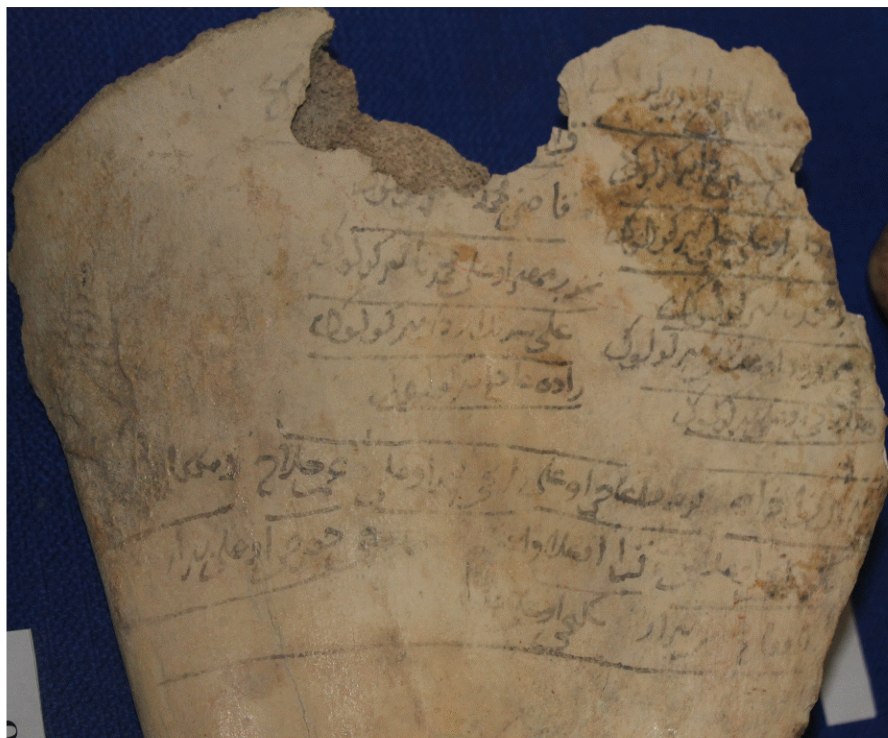
Транскрипциясы: Баласағұн балық ЖТТТ- >>VJ >>VJ
 КГІ 1) 2-B; 1-A; 3) >-ca. ЖТТТ- >>VJ >>VJ TR: Баласағұн (Қаласы)
 Ауд.: Баласағұн қаласы

ҚАҚПАҚТА МЕШІТ ҚАС БЕТІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ЖАЗУ КЕЛТІРІЛГЕН БОЛУЫ ЫҚТИМАЛ
 اللّٰه اكبر لا اله الا الله محمد رسول الله بالاصغون أتوق باليق مركز مسجیدی
 TR: Аллах ақбары лә иләһә илә Аллах Мұхаммад ррасулы Маһи.
 Баласағұн ұлы балық мәркәз мәсджиді
 Ауд.: Аллах ұлы. Аллахтан басқа құдай жоқ, Мұхаммад Аллах-
 тың елшісі, Баласағұн ұлы қаласының орталық мешіті

Сонымен қақпақтағы жазба ескерткіш – көне түркі күл әлішпін қолданған Батыс түрік қағанаты заманынан соғды-түркі, араб жазуларын қолданған Қарахан мемлекетінің өмір сүрген уақытына дейінгі әлішпінлер тоғысы дәуірін көз алдымызға алып келетін айғақ жазба деп қорытындылауға болады. Әрине, көлемі сонша үлкен, астана қызметін атқарған қалада Баласағұн атауы жазылмай қалуы мүмкін де емес. Міне, сондай жазудың бірі Баласағұн қаласының орталық мешітінің қас бетіне жазылған ‘Баласағұн балықы мәркәз мәсджді’ деген жазу. Бұл түркі халықтарының орта ғасырларда гүлденген қалалары болғанына бірден-бір айғақ. Түркі халықтарының отырықшылық және рухани өркениетінің куәсі ретіндегі бұл жазба мұраның бүкіл әлемге берер мәліметі осындай. Жазбада тіліміздегі қала мағынасын білдіретін түркілік **балық**, **қалға**, парсылық **пәһәр** сөздері келтірілген. Сондай-ақ *мәдһнесі* деген сөз де білдіріле жазылған болуы ықтимал.

Түйе жауырынындағы жазудың мағынасы

Түйе жауырыны да Тасөткел жанындағы Тасқаладан 1982 [3, 107] жылы табылған. Оны Уахаң Өзбек КСР-ы Ғылым Академиясының Шығыстану институтының профессоры Берік Ахметовке оқытқан. Оның оқуындағы *Мухаммед, Әли, қазі* сөздері біздің оқуымызда да кездесті. IV жолдың соңында **күлүк** деген сөз де жазылғаны белгілі болды. Бірақ ол біздіңше адам аты емес, көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған **даңқты** мағынасын білдіретін сөз болуы ықтимал. Б. Ахметов оқуында адам есімдері және Құлұқтың баласы, қызы пәленше, түгенше болып сипатталады. Кейбір әріптер арқылы бірер сөзді оқығаны болмаса, Б. Ахметов жазбаның мағынасын аша алмаған. Уахаңның айтуынша түйе жауырынының екі бетінде де жазу қара бояумен жазылған. Алайда екінші бетіндегі жазулар өшіп, оқуға жарамай қалған. Сондықтан бірінші беті ғана оқылады деп санайды. Бұл сүйек қазір Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың музейінде сақталады. Бізге қолмен ұстап көруге рұқсат бермеді (шыны қораштың ішінде), ол үшін жоғарыдан рұқсат керек екен. Ондай мапақатқа уақыт тар болғандықтан біз шыны қораштың сыртынан суретке түсіріп алдық. Төменде жазудың өз қолымызбен жазған көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Жазудың көшірмесі

ЖОЛ I محمد کا استعانا بودر لر قاييلقا
 1-ҚАТАР TP: *Мухаммадка атиаққа*
туғуғлар қатилмаққа; 2-ҚАТАР
 (1) لادير لدرتليم ايجيد كات لار كا امير قتلور لار

2 жол

8-жол; 8-11-8; 877 (877) میلادی 262 ھجيرة (ذ) قغوفرقه یلینده
 7-7-7 (7-7-7) ھجيرة کھیر کیشیلا، نى مرکز لوکى مسجد قاق
 6-6-6 (6-6-6) ھجيرة قاضى (م) جید رس من لو

ЖОЛ II ا او عالم على نشر كذا ناكب مع قاضى

ЖОЛ III حوس كلسلس ۸۹ میلادى ھجيرة
 ۸-۸-۸ (۸-۸-۸) ھجيرة ۸۹-۸۹-۸۹
 ۸-۸-۸ (۸-۸-۸) ھجيرة ۸۹-۸۹-۸۹
 ۸-۸-۸ (۸-۸-۸) ھجيرة ۸۹-۸۹-۸۹ ...

V Жол
د مرکز مەسجدىدا اوغدى اوغلى شېئىر
عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى
ار لولاندى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى

VI Жол
د مرکز مەسجدىدا اوغدى ارىدى ارىدى ارىدى
ارادى عالمىن دا بىر كەس بىر كەس

VII Жол
عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى

VIII Жол
د مرکز مەسجدىدا اوغدى ارىدى ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى

IX Жол
د مرکز مەسجدىدا اوغدى ارىدى ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى
ارادى عالمىن مودارنى وانى قىلىپ ارىدى

Транскрипциясы

I жол. 1 қатар. Мухаммадкә атмаққа түрүрлар қатилмаққа

2 қатар. Біләдірлік ‘алым мәсджідке имам аларкә әмір қылүрлар.

II жол. 877 миладии(ун), 262 хиджри (т)ақағу, фарқат(ун) йылында һәр бір кафир кішілерні мәсджідте қа... қаді (м)әсджідде (алар)ны (мусул)ман (қыл)ұр.

III жол. ...да ау ‘алым ‘Али Шер канә накаба ма‘а қаді

IV жол. Хуш келішміш 879 милади лағзын йылында ‘алым намазгер Мухаммад ау Али Шер ‘алым күлүк...

V жол. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіке ау Мухаммад ‘Али Шер ‘алымлар біріні шір қылыб алырлымен. ‘Али Шер ‘алымны мударрис уа шір қылыб алырлымен.

VI жол. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіне Мухаммад ау ‘Али Шер ‘алымларны алырлымен... ..радаһу ‘ала хәджрин камә би маркабин.

VII жол. Али Шер уа Мухаммад мәсджідке намәз құран оқытмақкә фирман қылғалы ау ‘Али Шер Мухаммад салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама расулу Аллаһи Хадиджа бірле ‘умри Макка...

VIII жол. Камә Мухаммадны ау ‘Али Шерні мәсджідке тамәм ‘умру әл-‘Иқтисәди уа камә фи Макка уа фи Мадинати Мухаммад (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірле Хадиджат(ның) хамру(ль) хаййат... ау ‘Али Шер ау...

IX жол. Баласағұн мәркәз мәсджід ‘алымлары ‘Али Шер ау Мухаммад...

Аудармасы

I жол. 1 қатар. (Олар) Мұхаммедке атпаққа (оқталып) тұр, өлтірмекке 2 қатар. ...мешітке білетін ғалым имам алуға әмір қылып отыр.

II жол. 877 милади, 262 хиджри, тауық, фарқат (арабша - тауық) жылында әрбір көшір кісілерді мешітке қа... қазы оларды мешітке (мұсыл)ман (қыл)ады.

III жол. ...да немесе ғалым Әлі Шер қазымен бірге (көшірлерді) алған бағытынан тайдырды (мұсылмандыққа) түсірді.

IV жол. Хош келіп отырған 879 милади, доңыз жылында ғалым намазгер Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалым даңқты...

V жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдардың бірін пір қылып алайын деп отырмын. Әлі Шер ғалымды мұғалім және пір қылып алайын деп отырмын.

VI жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдарды алайын деп отырмын. Сыйынушыларына жолда дем алуға арналған үй сияқты жаяу жүріп те, сондай-ақ атпен жүріп те іздейді.

VII жол. Әлі Шер немесе Мұхаммед мешітке намаз, құран оқытуға пәрмен қылуға немесе Әлі Шер Мұхаммед, салла Аллаһ алайһи уа саллама, Аллаһ елшісі Хадишамен бірге өмірі Мекке...

VIII жол. Сондай-ақ Мұхаммедті немесе Әлі Шерді мешітке бүкіл өмірі, шаруашылығы-тіршілігі немесе сондай-ақ Меккедегі және Мәдинедегі Мұхаммедпен (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірге Хадишаның сыр-сипаты, өмірі... немесе Әлі Шер немесе...

IX жол. Баласағұн орталық мешітінің ғалымдары Әлі Шер немесе Мұхаммед...

Көріп отырғандарыңыздай түйе жауырынында 9 жол жазу жазылған. Жазулардың арасы бөлініп жол ретінде қара сызықпен сызылған. Біз сол сызылған жолдар бойынша жазуды қол көшірмемізде де 9 жол деп таңбаладық. Жалшы жауырын сүйектерін жазу құралына пайдалану түркі халықтарында өте ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Мысалы Қытай аумағынан табылған қой жауырындарына жазылған жазудың уақыты б.д.д. XIX-XVIII ғасырлар деп саналады. Ол жазулар әлі толық оқылған жоқ.

Қысқа мазмұнды жазулар хұн, түркі замандарында қой жауырындарына жазылып қолданылғаны туралы мәліметтер бар. Міне, енді көлемді мазмұнды жазу үшін ірі түйе жауырынын пайдалану Баласағұн қаласында орын алғанын көріп отырмыз. Жауырында Баласағұн қаласының орталық мешітіндегі имам қызметіне Мұхаммед және Али Шер атты ғалым-намазгер кісілердің біреуін мударрис (оқытушы) және пір қылып алатыны жайында сөз болады. Жазба мұра өте құнды. Себебі онда григориан календары бойынша 877-ші, хижра бойынша 262, көне түркі календары бойынша тауық жылдарындағы оқиғалар суреттеледі. Онда соғыс жағдайы да айтылған. Өйткені мұсылман болмағандарды кәшір деп санап, оларды мұсылмандыққа өткізу үшін соғыстар да болғаны тарихи құжаттардан мәлім. Бұлармен қатар григориан календары бойынша 879 жылды 'хош келіп отырған' деп суреттейді. Соған қарағанда сүйектегі жазу осы жылы жазылған. Бұл жыл да түркі календары бойынша лағзын-доңыз жылы деп анық көрсетілген. Жыл сандары араб санымен күрделі графема түрінде берілген. Біз бұл календарлық көрсеткіштерді тексеріп, қазіргі таблицалармен салыстырып, дұрыстығын анықтадық. Жазбада Баласағұн сөзі жазылған, бірақ оның кейбір әріптері ғана сақталған да, көбісі өшуге айналған. Дегенмен сақталған әріптері мен атаудың жазбадағы көлемінің сәйкестігі арқылы сүйекте Баласағұн атының жазылғандығын анықтадық. Тарихи құжаттың мәліметіне қарай IX ғасырда Түркүстүн елінде араб жазуына өту қалыптаса бастағаны көрінеді. Жауырын сүйегі уақыт табымен бұзылуға ұшыраған. Көп жері пірігендіктен жазбалар өшкен. Әйтсе де осы мәліметтің өзі де Түркі мемлекетінің тарихы үшін құнды саналатыны ақиқат деп білеміз.

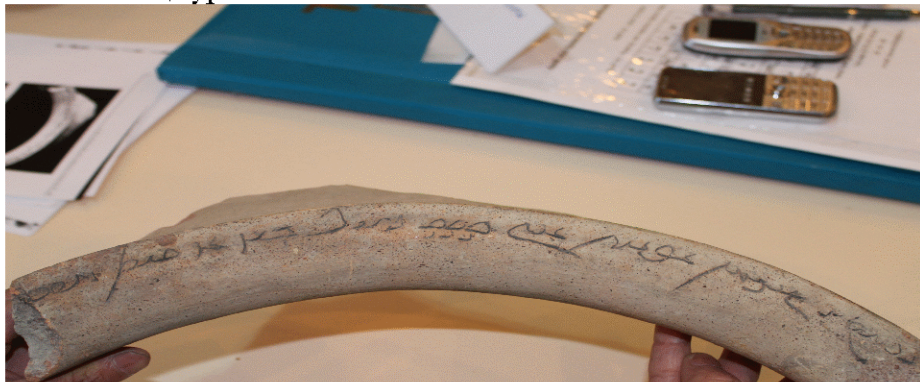
Хұм ауызы ернеуіндегі соғды-түркі жазуының мағынасы

1989 жылғы қазба жұмысы кезінде Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының аумағында орналасқан Ақсу су қоймасының батыс жағынан үлкен хұмның сынықтары [4, 235-237] табылған. Сынықтарды құрастырғанда хұмның ауызы шыққан. Оның әлі де 35-40 сантиметрдей бөлігі сол күйі табылмаған. Бұл хұмның құндылығы мыналар: оның ернеуіне түгелдей соғды-түркі жазуымен белгісіз мәтін жазылған. Ғалымдар ол жазуды оқытуға Ленинградтағы (Санкт-Петербург) соғды тілінің маманы В.А. Лившицке берген. Ол әріптерді құрастырып, соғды тіліне ыңғайлап, сол тіл бойынша мәтін құрастырып шыққан. Бірақ ол мәтінді баспа бетінде жарияламаған. Өйткені ол өзінің оқуының жасанды екенін сезетін болуы керек. Профессор У. Шәлекенов оның қолжазбасын алып, кітаптарында жариялап жіберген. Шындығында В.А. Лившицтің оқуы қате оқу. Ол жазу ешқандай соғды тілінде жазылмаған. Мәтін соғды-түркі әріптерімен түркі тілінде жазылған өлең болып шықты. Өлең мазмұны өте құнды. Өйткені онда түркі елінің алғашқы атауы Түркүстүн болып жазылған. Өлең мазмұны осы Түркүстүн

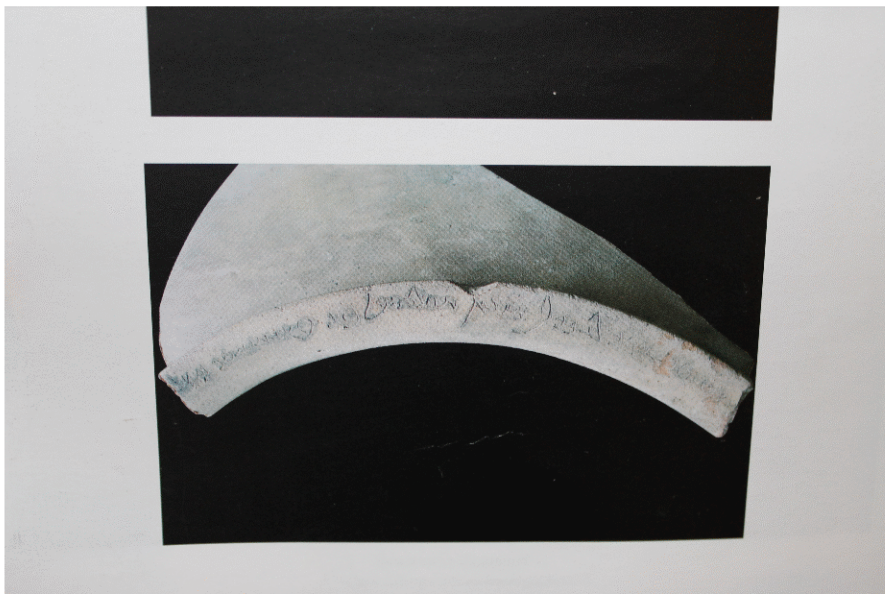
еліне арналған. Өлең 18 буынды, ұйқастарына қарай әрі мазмұны бойынша екі жолға бөлінеді.

Сынықтар үш үлкен бөлікті [6, 26] құрайды. Ғалымдар екі сынықтың жігі анық болғандықтан, ол екеуін дұрыс біріктірген. Яғни, біз II және III деп белгілеген сынықтардың біріктірілуі дұрыс. Ал III сынықтан кейін келеді деген бөлігі өз орнында тұрмағаны анық байқалады. Яғни, біз бірінші бөлік деген сынық II мен III бөліктің ортасына қарама- қарсы орналасуы тиіс. Өйткені бұл бөлік күрт иілген. Ондай жағдайда I сынықтың оң жағында II сыныққа дейін жалғасқан (шартты түрде IV деп аталады) тағы бір сынық болған. Сондай-ақ I сынық пен III сынықтың арасында келесі бір (шартты түрде V сынық деп атайық) болғаны анықталады. Сонда хұмның ауызы бес үлкен сыныққа бөлінгені белгілі болады. Бұл, әрине, болжам, мүмкін, ол сынықтар майда бөлшектерге бөлініп кеткен болар. Олардың табылмауы соны меңзейді. Жалпы бес сынық орны бар. Оларда шамамен 10 жол өлең жазылған деп жобалауға болады. Қазіргі табылған үш сынықтың әр қайсысында екі жолдан өлең сақталған. Екінші сынықтың бірінші жолының басындағы үш буынды бір сөз жетіспейді. Ол табылмаған, біз IV сынық деп атаған бөліктің соңында қалған болуы тиіс. Біз ол сөзді [Инжудек] кейінгі сөздердің мазмұнына сәйкестендіріп өзіміз қостық. Жалпы ой қисынына салып салыстырсақ, сөздің дұрыс қосылғаны сезіледі. Араб өлеңдерінің құрылымы бойынша екі жол ұйқасты бәйіт деп атайды. Сол өлшем бойынша хұм ернеуінде 5 бәйіт жазылған деуге болады. Бізге жетіп отырғаны 3 бәйіт қана. I сынықтың екі жолынан кейін үшінші жолдың басқы үш сөзі жазылған. Бұл біз IV сынық деп белгілеген, табылмаған сынықта жазылған екі жолдың басқы бөлігі болып саналады. Жалпы өлең мазмұнына қарағанда ежелгі түрік елінің атауы Түрүкүстүн сөзінен басталған сынықта өлеңнің ең басқы бәйіті жазылғаны аңғарылады. Өлеңнің көркемдігі ғажап, құндылығы өлшеусіз. Өйткені түркілердің еліне, Түрүкүстүнге, арналып отыр. Жазбаның суретін, түшнұсқасының қол көшірмесін келтірейік.

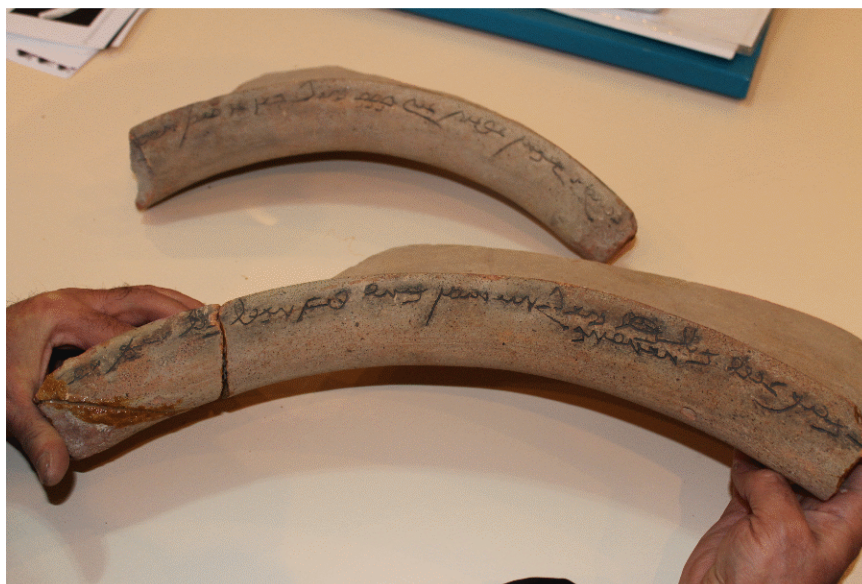
I сынық суреті

II сынық суреті

III сынық суреті

Археологтар құрастырмасының суреті

Түпнұсқаның қол көшірмесі

КГ-~~...~~-~~...~~-К; 2-1; ~~...~~ [иәсіш] II с.
3) ~~...~~-1; К; 4) 2-5; 5) 0-Т; 6) 2-М; ~~...~~

~~...~~ ^{Күмбрәйіеті} 3 жол. бәтә'бік

~~...~~ [иәсіш] II с.
~~...~~

Түр(ү)күстүн арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененді абатым,
КГІ - 1) - Т; 2) 9 - Б; КГІІ - 1) - М; 2) - К; 3) - К; 4) - К;
3) - А; 4) - М; 5) - Р; 6) - А; 7) - Р; 8) - А; 9) - А.
ЖТТТ жакынкы кезеңдеги жана абам III с.
ЖТТТ жакынкы кезеңдеги жана абам III с.
ЖТТТ жакынкы кезеңдеги жана абам III с.

Транскрипциясы

I сынык

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененді абатым,
Абам, атам, мамам, тәтлүүүдү, джирин джүзүмүм эм набатым.

3 жолдың басындағы үзүк (табылмаган IV сыныктагы эки жолдың басы)

Өрмен йемішлік білік...

II сынык

[Инжудек], меруертимдек, джакүттөк, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!
Күмісім ақ алтынымсыз һәм күдірет тек Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

III сынык

Ердем, мәртлік, йигер, сүсүн, рахмат, мархамматың дәл сыр сандык,
Мақсат берчи, йем, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлык.

Аудармасы

I сынык

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, үйімсіз, кененді абатым,
Бабам, атам, мамам, тәтті, ширин жүзімим эм набатым.

3 жолдың басындағы үзүк (табылмаган IV сыныктагы эки жолдың басы)

Өрмин жемісті білік...

II сынык

[Инжудей], меруертимдей, жакүттай, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!
Күмісім ақ алтынымсыз һәм күдіреттей Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

Ш сынық

Ердем* мәрттік, жігер, сұсың, рахмет, мархабатың дәл сыр саңдық,
Мақсат берші, ием, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық*.

Түркістан атты тарихи-географиялық ел атауы туралы ҚСЭ -да [8]: «VI-VIII ғасырлардағы армян және парсы деректері мен Табари еңбектерінде Амудариядан солтүстікке, Каспий теңізі мен Оралдан Алтай мен Қытайға дейінгі аралықты алып жатқандығы айтылады» деп көрсетіледі. Содан бергі замандарда бұл алып аумақ Шығыс Түркістан, Түркістан болып аталып келеді де, кейін Орта Азия және Қазақстан болып аталғаны айтылады. Жалпы түрүк елесімі Түрүк қағанаты дәуірінен бері пайда болды десек, кейін қағанат шығыс, батыс болып екіге бөлінген соң, Шығыс Түркістан және Батыс Түркістан болып аталу қалыптаса бастаған деуге болады. Түркістан атауындағы **стан** сөзі ‘ел қонысы’ мағынасындағы парсы сөзі деп аталып келеді. Ал бұл сөзді ең ертеде қолданған түркілер екені, ерте дәуірде түркі тілі бүкіл әлемде жетекші рөлде қызмет атқарғаны назарға алынбайды. Сөз болып отырған жазба ескерткіштегі елесімді біз **Түрүкүстүн** деп транскрипцияладық. Себебі бұл сөзде жіңішке **Ү** таңбасы жазылғаны аңғарылды. Біз бұл сөз қазақ тіліндегі **үстүн** сөзімен түбірлес сөз деп білеміз. **Үстүн** сөзі үйдің арқалық бағанына тіреу ретінде қойылған ағашты білдіретіні мәлім. Яғни, тірек деген мәнді білдіреді. Әрине, тірек негізінен орталыққа қойылатыны өзінен-өзі белгілі. Сондықтан **үстүн** сөзі орталық деген мәнді де білдірген десе болады. Ондай жағдайда **Түрүкүстүн** сөзі ‘түрүк елінің үстүні’ деген мағынаны білдіру үшін қолданылғаны мәлім болады. Бұл жағдайда елдің үстүні болып орталық әкімшілік ордасы орналасқан қала аталатыны аян. Орталық қала елдің тірегі, кіндігі саналатыны да түсінікті жайт. Осы тұрғыдан алғанда елдің әкімшілік ордасы орналасқан қала **астана** сөзі де парсы сөзі емес, төл түркілік **сап** (сөз) десек жаңылыс болмайды. Түрүкүстүннің ел атына айналу жайына зер салсақ, әрбір түрүктің үйі өз үстүні, ошағы, шаңырақ-төбесі саналатыны секілді, барша түрүктің тұрақ мекені, аумағы да жалпы Түрүкүстүн болатыны дәлелдеуді қажет етпейді.

Жазба ескерткіште келтірілген IX-XIII ғасырлардағы Түрүкүстүн ел, жер атауы XV ғасырда Йасы [8, 217] қаласының атауына да айналды. Түркістан қаласының 1500 жылдық тойына арналған конференцияға жазылған «Түркістан – Тұранның көне астанасы» атты баяндамасында профессор У. Шәлекенов: «Тарихи деректерге қарағанда, қытайлар

* Ердем (көне түркі) – ердің ерлік данқы

* Илһам (араб) – (сенім) сіңірерлік, енгізу; ұйыту; шабыттандырарлық; шабыт. Араб сөздері мына сөздіктен алынды – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва, «Русский язык», 1985, С. 732.

түріктерді сюннулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған. Бұл өлкеге түрік тайпалары мен халықтары ғасырлар бойы кір жуып, кіндік кескен Отаны болғандықтан Түркістан деп ат береді. М. Жұмабаев өзінің «Түркістан» өлеңінде былай дейді:

Түркістан екі дүние есігі ғой,
Түркістан ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой.»

[9] деп, Мағжан ақынның отты өлеңін мысалға келтіріп, түркілердің ежелден-ақ адамзат мәдениетіне қосқан үлесінің зор болғаны туралы баян етеді. Мағжанның «Түркістан» өлеңіндегі өр рух пен сөз болып отырған жазба ескерткіштегі Түркүстүн туралы өлең мазмұндық жақтан неге үндесіп жатыр. Мағжан бұл өлеңді оқыған жоқ қой, бірақ түркілік өр рух Мағжанға дейін үзілместен жалғасып келді. Сондықтан да оның осындай алапат рухты өлең жазуға рухани күш-қуаты толық жетті, сондықтан да, мың жылдық уақыт керуенінен соң да, екі ақынның өлеңдері үндесіп жатыр. Десек те, мың жыл бұрынғы беймәлім ақынның тілінің дәмі өзі тілге тиек еткендей «шырын» емес деп кім айта алады. Уахит ағаның Түркістанның 1500 жылдық тойына қатысуы, Түркістан туралы ой толғауы кездейсоқтық па? Біздіңше, мұнда, Баласағұн жазбаларынан табылған «Түркүстүн» өлеңі мен Мағжанның «Түркістан» өлеңі және Уахаңның Түркістан туралы баяндама жасауы арасында Көк Тәңірі – Алла Тағала тарапынан жасалып жатқан бір байланыс бар сияқты көрінеді. Алла Тағала есімі мен сөздері жазылған қақпақ сынығының бізге жетуінде де бір хикмет бар ау?

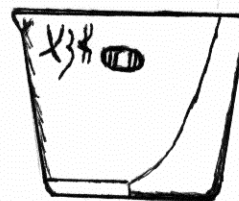
Өлең түшнұсқасында келтірілген *дем бірле дем, ердем, илһамлық* сөздері қазақша аудармада өзгеріссіз қалдырылды. Өйткені көне түркілік ‘ердем’ сөзінің қазақ тілінде сәйкес келерлік баламасы жоқ. ‘Дем бірле дем’ тіркесі тілімізде ‘дем бе дем’ тәрізді формалық және мағыналық өзгеріспен қолданылады, ал өлеңдегі дем сөзінің мағынасы *демеу, күш-қуат* мәнінде екені сезіледі. Араб тіліндегі ‘илһам’ сөзі түркілік -лық жұрнағымен біріктіріле, ‘сыр сандық’ сөзіне ұйқастырыла қолданылған. Біз де солай қалдырғанды жөн көрдік.

Көне түркі күл әліпшіімен жазылған жазудың мағынасы

Профессор У.Х. Шәлекеновтің «V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты еңбегінің 156 бетінде 7 -ші болып белгіленген, тағара деп аталған, қазіргі кәстірөлге сәйкес келетін шұңғыл ыдыстың суреті берілген. Ыдыстың жоғарғы орта тұсында оргасы ақ бөлік, оның екі жағында екі-екіден сызық түсірілген сопақша белгі бейнеленген. Бұл, біздіңше, теңдік белгісі – таразының ұғымын білдіруге арналған таңба сияқты. Бейненің сол жағына көне түркі күл әліпшіімен үш таңба жазылған. Таңбаның бірінші

және үшіншісі (оң жақтан санағанда) күрделі графема ретінде түсірілген. Ыдыстың бейнесі мен жазу мағынасын келтірейік.

КГІК - 1)К-Ө; 2)У-Л²; 3)К-К⁴У. ХЗК
КГІХ - 1)Х-Д²; 2)Х-З. ЖТТТ ХХЗКУУ
ТР: ӨЛ²К⁴У⁴ іД²іЗі
Ауғ. Өлшеуім ыдысы

Жазбадағы бірінші күрделі графема үш таңбаға бөлінеді. Ортадағы НЧ таңбасымен қосып санағанда барлығы алты таңба жазылған. Ыдыстағы жазу жоғарыда көрсетілгендей ӨЛКҮНЧ іДіЗі болып оқылады. Мұндағы біздің қазіргі тіліміздегі **ыдыс** сөзі көне дәуірде, Баласағұн аймағында жіңішке дыбыстармен ідіз болып қолданылғанын көреміз. Ал *өлжунч* сөзіне келсек, сөз екі морфемадан, *өлжу* түбірі мен *унч(і)* жұрнағынан құралғанын байқаймыз. Өлжү [10] сөзі көне заманда 12 зодиактық шоқ жұлдыздар атауында таразы сөзінің орнына қолданылғаны белгілі. Қазір бұл сөз қазақ тілінде жеке қолданылмайды, бірақ *өлше* етістігінен бастау алып, түрлі формада қолданыла алады.

Ыдыстың қысқа шүмекшесі бар. Соған қарағанда ыдыс сұйық затты өлшеуге арналған сияқты. Бұндай сыртында неге арналғаны жазылған ыдыстар Венгриядан табылған «Атилла қазыналары» [11] атты ыдыстарда, Дунай бойынан [12] табылған ыдыс қақпағында жазылған. Бұдан түркі халықтарының заттық мәдениет мұраларын жасауы, олардың сыртына қандай қызметке арналғаны жазыла көрсетілуі секілді озық өркениетке ие ел болғанын айғақтайтын куәлік көре аламыз.

Қорыта келгенде көне Баласағұн қаласының салтанат құрған орнын нақтылап анықтауда шешуші рөл атқарған жазба жәдігерліктердің маңызы орасан. Ондағы келтірілген мәліметтердің тарихи, мәдени тұрғыдан алғандағы құндылығы да аса зор. Тілдік тұрғыдан алғанда бұл жазба ескерткіштер басқа тілдік салаларды былай қойғанда көне түркілік төл әліпши мен соғды-араб түркілік әліпшилер тоғысын сипаттауымен ерекшеленеді. Дін тұрғысынан алғанда ескерткіш жазбалар көне түркілік тәңірілік дін мен ислам дінінің үндесу, тұтастану, алмасу кезеңін тың деректермен куәлендіре бейнелейтін айрықша айғақ-дерек екендігі даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекжан О. Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы. I-Халықаралық түркологиялық конгресс материалдары. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және

- алдағы міндеттері. Түркістан, 2002, 96-108-бб.; Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы // «Ақиқат», 2004, № 12, 61-73 бб.
2. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы, «Жібек жолы», 2006, 6, 89-бб.
 3. Шәлекенов У. Құм басқан қала. Алматы, 1992.
 4. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, «Қазақ университеті», 2003.
 5. Акишев К. Курган Иссык. М., 1978, С. 59-60.
 6. Шәлекенов У., Алдабергенов Н.О. Орта ғасырдағы Ақтөбе. Анкара, 2006, 76-б.
 7. Бекжан О. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // «Түркология», 2010, № 1-2.
 8. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы, 11 т., 1977, 218-б.
 9. Шәлекенов У. Түркістан – Тұранның көне астанасы // «Қазақстан тарихы», 1997, № 3, 29-32-бб.
 10. Исқақов М. Халық календары. Алматы, 1980, 238 б.
 11. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989, С. 129.
 12. Бекжан О.Д. Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // «Қаз ҰУ хабаршысы, филология сериясы, 2006, № 1, 158 б.

REZUME

О. БЕКZHAN (Turkistan) THE SIGNIFICANCE OF THE TOPONYM BALASAGUN AND OTHER INSCRIPTIONS FROM THE MEDIEVAL SETTLEMENT AKTOBE

The article presents the treatment of Arab, Sogdian Ancient inscriptions on ceramic vessels and camel shoulder blade found at an archaeological site Aktobe.

Ә.КЕРІМҰЛЫ
А.МҰСТАФА

«ҚҰТАДҒУ БІЛІК» ЖӘДІГЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ТІЛІ ТУРАЛЫ
ҚЫСҚАША МАҒЛҰМАТТАР

В статье приводятся краткие сведения о языке и истории изучения древнейшего литературного памятника на тюркском языке – поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» (XI в.) К статье приложены образцы из текста памятника – транскрипция и перевод на казахский язык.

Makalede Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eserinin araştırılması ve dili hakkında kısaca bilgiler verilmektedir. Ek olarak yazı metinleri, transkripsiyonu ve tercümesi sunulmaktadır.

X-XII ғасырлар аралығында түркі халықтарының әдебиеті, мәдениеті Қараханидтер мемлекетінің құрылуымен және оның ислам дінін қабылдауымен тығыз байланысты. Бұл мемлекеттің құрамына енген тайпалардың кімдер екені және қағандарының қай тайпадан шыққандығы күні бүгінге дейін дәл айқындалып біткен жоқ [1,70]. Әйтсе де Қараханид династиясы құрылғанға дейін осы территорияда мекендеген тайпалар белгілі. VIII ғасырда Іле мен Шу аралығында түргештер көшіп жүрді. Олардың орталығы Шу бойындағы Суяб қаласында болды. «Түргеш князьдарының ішіндегі ең мықтысы Сулу болды», – деп жазды В.В.Бартольд [2,34].

Бұл кезде Талас ойпаттарынан Шығыс Түркістандағы Тарим өзеніне дейінгі екі аралықта қарлұқтар өмір сүрген. Олар 766 жылы Түргеш қағандығын құлатып, Жетісуда өкімет билігін өз қолдарына алады. Қарлұқтардың кезінде мұнда Шығыс Түркістаннан көптеген ұйғырлар қоныс аударады. «Худдуд-ал алем» авторының жазуына қарағанда, қарлұқтар егіншілікпен, аңшылықпен және мал шаруашылығымен айналысқан мәдениетті халық болған [3, 78; 83].

Тараз маңы мен Ыстықкөлдің солтүстік шығысында чығылдар, Жетісудың оңтүстік батысында тухси, арғу т.б. тайпалар мекендеген [3, 83].

«Алғашқыда Қараханидтер мемлекетінің территориясы Қашқардан Исфиджабқа (Сайрамға) дейін созылған; екі орталығы болған: олар Жетісуда – Баласағұн, Шығыс Түркістанда – Қашқар [4, 75].

Жетісуда өздерінің өкімет билігін нығайтып алғаннан соң Қараханидтер X ғасырдың аяғында Орта Азиядағы Саманидтер мемлекетіне жорығын бастайды. Боғра хан әуелі Исфиджабты, одан соң 992 жылы Самарқанд пен Бұхарды бағындырады. Бірақ бұл жолы олар басып алған жерлерін ұстап тұра алмады. Саманидтер аз уақытта Бұхарды өздеріне қайтарады. Әйтсе де араға бірнеше жыл салып, Қараханидтер 999 жылы Самарқанд пен Бұхарды қайтадан жаулап алады [5, 76]. Ол кездегі мемлекеттің астанасы Бұхар болып саналады, ал XII ғасырдан бастап Қашқар қаласы болады [4, 75].

Қараханидтер мемлекетінде жазу-сызу өнері мықтап дамыды. Ұйғыр және араб алфавитімен әдеби, ғылыми және діни шығармалар жазыла бастады. Шу алқабындағы Баласағұн қаласының тұрғыны Йусуфтың «Құтадғу білік» атты көлемді шығармасы да осы дәуірде дүниеге келді. Поэма 1069-1070 жылдары жазылған. Автордың айтуынша, 18 айдың ішінде жазып біткен. Ол бұл поэманы Қашқар қаласында жазып, Шығыстың билеушісі Боғра ханға тарту етеді. Хан ризалық білдіріп, оған «Хас Хаджиш» (Хан сарайының қызметкері) деген атақ берген.

Академик А.Н.Кононовтың айтуынша, поэма авторы туралы дерек жоқтың қасы. Қазіргі кезде белгілі тарихи еңбектер мен библиографиялық анықтамалықтарда ақынның өміріне, шығармасына байланысты ешқандай мәлімет кездеспейді екен.

«Құтадғу білік» 85 тараудан тұрады. Онда 6520 бәйіт қамтылған. Поэманың алдында екі кіріспе бар: біреуі – қара сөзбен, екіншісі – өлеңмен жазылған (77 бәйіт). Соңында үш қосымша берілген. Ол қосымшалар былай аталады:

1. Жігіттікке өкініш, қарттық хақында айтады;
2. Заманның бұзылғанын, достардың жапасын айтады;
3. Кітап иесі Йусуф Ұлық Хаджиш өзіне ақыл-кеңес береді.

Өзі туралы аздаған мәліметтерді автор поэманың кіріспе бөлімі мен қосымша тарауларда айтады. Қара сөзбен жазылған тарауда былай дейді: «Бұл кітапты жазушы Баласағұнда туылған сабырлы кісі еді. Кітапты Қашқар елінде бітіріп, Шығыс мәлігі Тавғач Бұғра хан құзырына келтірді. Мәлік Бұғра хан оны құрметтеп, ұлықтап «Хас Хаджиш» деген атақ берді. Осыдан кейін (оның) Йусуф Ұлық Хас Хаджиб атағы жер жүзіне тарап кетті» [6, 2].

Осы дәуірдегі жазба мұраларды ұзақ жылдар бойы шұқшия зерттеген белгілі ғалым Әмір Нәжіп: «Автор поэманы Шу бойында орналасқан Баласағұн қаласында бастап, түркі әлемінің сол кездегі мәдени орталықтарының бірі Қашқарда аяқтаған» – деген болжам айтады [7, 7]. Осы болжам шындыққа жақындайды.

«Құтадғу біліктің» үш түрлі көшірмесі бар. Олар: Вена (немесе Герат) нұсқасы, Каир нұсқасы, Наманган (немесе Ташкент) нұсқасы деп аталады. Венадан табылған варианты 1439 жылы Герат қаласында ұйғыр әршімен көшірілген. Қазір Венада сақтаулы. Каир және Наманган нұсқалары араб әршімен жазылған. Алғашқысы 1896 жылы Каирде табылса, соңғысы 1913 жылы Наманган қаласынан табылған. Бұлар қазір Каир және Ташкент қалаларында сақтаулы.

Вена нұсқасын 1870 жылы алғаш рет венгер ғалымы Г.Вамбери, ал 1890 жылы орыс ғалымы В.В.Радлов бастырды. Түрік ғалымы Р.Р.Арат үш қолжазба бойынша толық мәтінін құрап, оны латын әршімен транскрипциялап, 1947 жылы Істамбул қаласында бастырды [6]. Түрік тіліне

аударып, 1959 жылы жариялады [8]. Ғалым поэманың сөздігін де жасап кеткен екен. Қайтыс болғаннан кейін 1979 жылы жеке кітап болып, ол еңбегі де жарық көрді [9].

Осы басылымдар негізінде «Құтадғу білік» тілі, стилі, көркемдік тәсілдері, Орта Азияда кейінгі ғасырларда жазылған ескерткіштерге тигізген әсері мен қазіргі түркі тілдеріне қатысы тұрғысынан зерттеле бастады.

С.Е.Малов «Памятники древнетюркской письменности» (М.–Л., 1951) деген еңбегінде «Құтадғу біліктен» бірнеше үзінділер берген. Ол үзінділерді латын әршімен транскрипциялап, орыс тіліне аударған. Қорытындысында графикасы мен тілі туралы құнды ескертулер жасаған.

1970 жылы 2-4 маусым аралығында Санкт-Петербург қаласында өткен IV Түркологиялық конференция поэманың 900 жылдығына арналды. Осы конференцияда А.Н.Кононов «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме «Кутадгу билиг» деген тақырыпта баяндама жасады. Кононовтың баяндамасы мен конференция материалдары «Советская тюркология» журналының 1970 жылғы 4 санында жарияланды.

Өзбек ғалымы Қ.Каримов «Құтадғу білік» мәтінін орыс әршімен транскрипциялап, өзбек тіліне жолма-жол аударды [10].

1984 жылы Қытайда Ұлттар баспасынан латын әршімен жасалған транскрипциясы мен ұйғырша аудармасы жеке кітап болып басылып шықты. Ақын Асқар Егеубаевтың аудармасымен 1986 жылы Алматыда қазақ тілінде де жарық көрді.

Түркітанушы ғалым Ә.Құрышжанов та поэманың Наманган нұсқасын қазақ тіліне аударды [11]. Белгілі пығыстанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Дербісәлиев «Құтадғу білік» туралы жазылған бір мақаласында дастанның тілі туралы, елші жайлы, әміршінің міндеттері деп аталатын тарауларынан үзінділер алып, қазақ тіліне аударып берген [12, 108].

Бүкіл түркі халықтарына ортақ бұл асыл мұраның қазақ халқының мәдениеті мен әдебиеті тарихына қатысы туралы бірсыпыра маңызды мәселелер Б.Кенжебаев, Р.Бердібаев, Х.Сүйінішәлиев сынды ғалымдарымыздың зерттеулерінде, оқулықтарында да сөз болады.

Х.Сүйінішәлиевтің «Ғасырлар поэзиясы» деп аталатын зерттеуінде дастанда кездесетін бірқыдыру нақыл сөздер қазақ тіліне жатық аударылған. Бұл мұраны: «Орта ғасырдағы көптеген ру, тайпа тілдерін бір ізге салып, қалыптасуына, әдеби тілдің негізін қалауға дастанның қосқан үлесі орасан», – деп бағалайды [13, 121].

«Құтадғу білікті» зерттеу ісіне Ә.Нәжіптің қосқан үлесі аса зор. Көлемі 400 беттен асатын араб әршімен жазылған екі нұсқаны жай оқып пығудың өзіне қанша уақыт, қанша күш-жігер жұмсалатыны айтпаса да түсінікті! Ғалым алдымен Каир және Наманган нұсқаларын бір-бірімен

салыстыра оқыш шығыш, араларындағы графикалық, фонетикалық, грамматикалық және лексикалық айырмашылықтарды анықтап, оның себептерін көрсетіп берді [7, 6-24].

Екінші бір монографиясының кіріспе бөлімінде VI-XI ғасырлар аралығында Жетісу өңірінде болған тарихи-әлеуметтік жағдайларға қысқаша шолу жасай келе, «Құтадғу біліктің» зерттелуі, көлемі (бәйттер саны), мазмұны, оның берілу тәсілі туралы баяндайды да, тілі туралы өз көзқарасын білдіреді. Соңында осы ескерткіштен 7 үзінді берілген. Алдымен араб әршімен жазылған түпнұсқа, одан соң олардың транскрипциясы мен орысша аудармасы, әр мәтінге байланысты қысқаша лексика-грамматикалық түсініктеме берілген. Көне мұралар тілін зерттеуде ғалым қолданған бұл әдіс-тәсілдер жас ғалымдар үшін үлгі-өнеге болары сөзсіз [14, 58-105].

«Құтадғу білікте» түркі халықтарының тарихы мен тілі, мәдениеті мен педагогикасы, философиясы мен экономикасы, сондай-ақ елтану, қоғамтану салалары бойынша толық мәліметтерді табамыз.

1972 жылы «Жалын» журналының 4-санында Ә.Нәжіптің «Терең тамырлар» деп аталатын проблемалық мақаласы жарық көрді. Онда автор: «Түркі тілінде жазылған ең алғашқы әдеби мұралардың отаны – Жетісу өлкесі (Қазақстан) болды», – дей келе ойын былайша сабақтайды: «Ал сол көне мұралардың қазақ тілі мен әдебиетіне тікелей қатынасы қаншалық деген мәселеге келсек, қазіргі қазақтардың ата-бабалары Алтын Орда халқының ең қомақты, ең негізгі бөлігін құрағаны белгілі. Кейініректе қазақ халқының құрамына енген рулар өз кезінде Еділ бойында, Солтүстік Хорезмде, мәмлүктік Мысырда елеулі тарихи рөл атқарды. Сол өлкелерде туған мәдени ескерткіштерді жасауға тікелей ат салысты. Мұның бәрін зерттемесек, білмесек – қазақ халқы мәдениеті мен әдебиетінің, тілінің тарихы жайлы түсінігіміз бір жақты, олқы болған болар еді».

«Құтадғу білік» XI ғасырда Шу бойындағы Баласағұн қаласында түркі тілінде жазылса, XII ғасырда Сырдарияның төменгі жағында қышпақ-оғыз әдеби тілінде Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың «Хикметтері» жазылды. Құтб деген ақышымыз 1342 жылы Әзербайжанның ұлы ақыны Низамидің «Хұсрау мен Шырын» деп аталатын романын Алтын Орда территориясында оғыз-қышпақ әдеби тіліне аударып бітсе, 1391 жылы Сәйф Сарайи Сағдидің «Гүлстаны» Египетте парсы тілінен қышпақ-оғыз әдеби тіліне тәржімелеген еді.

XI-XIV ғасырларда осы ұлан байтақ территорияда жазылған мұралардың қазақ тілінің, әдебиетінің, мәдениетінің тарихына тікелей қатысы бар екені даусыз. Солай бола тұрса да әлі де табылмай жатқан қыруар нұсқаларды іздестіру жұмысын былай қойғанда, қолда бар мұраларды игеру, зерттеу, жариялау ісі туыстас өзге түркі тілдес елдерге қарағанда бізде кенжелеп келе жатқан сала екендігі біраздан бері айтылып та, жазылып та келе жатыр.

Елімізден, жерімізден шыққан атақты адамдарды танып-білу, олардың ғылыми мұраларын игеру, ғылымдағы үлесін атап көрсету, жас ұрпаққа таныстырып отыру, оқыту, үйрету әрбір мәдениетті елдің абзал парызы.

Бұл поэманың тілі туралы айтылған әр түрлі пікірлер бар. Поэма авторы қара сөзбен жазылған кіріспеде былай дейді: çin-ü maçın ‘alimleri ve hakimleri kamuğ ittifak boldılar kim meşrik vilayetinde kamuğ türkistan illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kitabdm yaksırak hergiz kim erse tasnif kılmadı [6, 2-3]. «Шын-Мапшын ғалымдары мен данышпандарының бәрі (мынадай) келісімге келді: Шығыс уәләйатында, барлық Түркістан елдерінде Бұғрахан тілінде, түрк сөзімен бұл кітаптан жақсырақ (кітапты) ешкім ешқашан жазған емес». Кіріспе авторының «Бұғрахан тілі» деп отырған тілі ғылыми еңбектерде «Қараханид түріктерінің тілі» немесе «Хақан түріктерінің тілі» деп те аталып жүр. «Хақан тілі» деп аталатын тіл М.Қашғари сөздігінде де бар екен. Ғалым сол дәуірдегі бірнеше тайпалар тіліне сипаттама бере келе: Bunların en açık ve en tatlısı “خاقانیه Хаканије = Hakanlılar” halkının dilidir [15, 1, 30]. «Бұлардың ең таза және (құлаққа) ең жағымдысы хақан халқының тілі», – дейді.

С.Е.Малов көне ұйғыр тілінде жазылған дейді [16]. Ә.Нәжіптің пікірінше қарлұқ-ұйғыр тілінің негізінде жазылған [14, 34]. Н.А.Баскаков та осы пікірді қолдайды [17, 168].

Бұл ескерткіштің тіліне байланысты басқа да пікірлер баршылық. Негізгілерін келтірумен шектелдік.

Тарихшылардың айтуынша, Қараханидтер иелігінің шығыс бөлігінде қарлұқ, ұйғыр, яғма, чығыл, түргеш, оғыз-түркмен, қыпшақ, қаңлы тайпалары өмір сүрген. Қараханид түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер, – солардың бірі және бірегейі «Құтадғу білік» те осы аталған тайпалар тілінің негізінде жазылған. Сондықтан Хақан тілі немесе Бұғрахан тілі Қараханидтер династиясына бағынған халықтардың бәріне бірдей түсінікті болған. Осыған байланысты Ә.Нәжіптің мына пікірін де өз сөзімен келтіре кетуді жөн көрдік: «Язык памятника относится к д-группе тюркских языков. Он содержит значительное количество архаических элементов как в лексике, так и в грамматике. Арабо-персидских элементов очень мало. Значительное количество слов, как общий тюркский фонд, совпадает с кыпчакскими» [14,31].

Бұл пікірдің дұрыстығына «Құтадғу біліктен» алынған мына үзінділерді оқу арқылы да көз жеткізуге болады. Осы үзіндіде қолданылған сөздердің бірсыпырасы қазіргі қазақ тілінде қолданылады.

«Құтадғу біліктен» үзінділер¹
يٰنكلوق اغبرليقين تنورلايور بليک بيرلا

I. МӘТІН

اوقوش قيда بولسا اولوغلوق بولور
بليک کيمدا بولسا بذوکلوک الـور

اوقوشلوق اوقار اول بليکليک بلير
H23/14 بليکلي اوقوغلي تيلاک کا تکير

بليک معنى سى بيل نيکو تير بليک
H24/1 بليک بيلسا اوترو يرار ايرده ايک

بليکسيز کشى برجا ايکليک بولور
ايکيک ايملاماسا کشى ترک اولور

يورى اى بليکسيز ايکينک نى اوتا
بليکسيز اوتين سين اى بيلکا قتا

اوقوش اول بوروندوق انى بيتسا اير
تيلاک کا تکير اول تومن آردو يير

اوقوش بولسا ايرکا کور آسغى اوقوش
24/5 بليک بيلسا اوترو بولوراير کشوش

Йаңлуқ ағырлықын танурлайур билиг бирлә

II. ТРАНСКРИПЦИЯ

Уқуш қайда болса улуғлуқ болур
Билиг кимдә болса, бәзүгүлүк алур

Уқушлуғ уқар ол, билиглиг биләр
Билигли, уқуғлы тиләкгә тәгир (H23/14)

Билиг мә’ниси бил, негү тер билиг
Билиг билсә өтру йырап ердә иг (H24/1)

¹ Бұл үзінділер Ә.Нәжіптің транскрипциясы бойынша беріліп отыр. Қараңыз: Ә.Н.Наджиб. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Стр.66-84.

Билигсиз киши барча иглиг болур
Игиг емләмәсә киши тәрк өлүр

Йуры, ей билигсиз игиңни ота
Билигсиз утын сән, ей билгә кута

Оқуш ол бурундук, аны йетсә ер
Тиләктә тегир ол, түмән арзу йер

Уқуш болса ергә, көр, асғы өкүш
Билиг билса өтрү болур ер көшүш (Н24/5)

Адамның қадірін біліміне қарай біледі

III. АУДАРМА

Ақыл қайда болса, ұлылық болар,
Білім кімде болса, биіктік алар (табар).
Ақылды ұғар, білімді білер,
Білімді, ақылды тілекке жетер.
Білім мағынасын біл, не дейді білім:
Білім білсе соң адамнан ауру жырақтар (қапар).
Білімсіз кісілердің баршасы дертті болар,
Ауруды емдемесе, кісі тез өлер.
Бар, ей білімсіз, ауруыңды емде,
Білімсіз – надан, білімді – бақытты.
Білім ол мұрындық, оны ұстай алса ер,
Барлық мақсат-мұратына қол жеткізер.
Ақыл болса ерде, көр, пайдасы көп,
Білім алса, соңынан құрметке бөленер.

تىل ايردامى اسغن مونلارين سوزلايور

II. МӘТІН

اوقوشقا بىلىك كا بو تىلماجى تىل
يروتاجى ارنى يوريق تىلنى بىل H24/8

كشيك تىل آغىرلار بولور قت كشى
كشيك تىل اوجوزلار يريرار باشى

تىل ارسلان تورور كور ايشيك دا يتور
ايا اقلوك ارسىق باشىنكنى يي—در

تىل ارسلان تورور كور ايشيك دا يتور
ايا اقلوك ارسىق باشىنكى يىــــدر

مىنى امكاتور تىل ايذى اوك تلىم
باشىنك كىماسو نى كىسايىن تىلىم

سوزونكى كوزازكىل باشىنك پىرماسون
تىلىنكى كوزازكىل تىشىنك سىنماسون

بودون تىلى يىقلاق سىنى سوزلاكاى
كشى قىلقى كىرتوج ايتىنكى يىكاى H24/14

بىلىكلىك بىلىك بىردى تىلكا بىشىغ
ايا تىل ايذىسى كوزاركىل بىشىغ

ايسانلىك تىلاسا سىنىك بو اوزونك
تىلىنكدا جىقارما پىراغىسىز سوزونك

بىلىب سوزلاسا سوز بىلىك كا ساتور
بىلىكسىز سوزى اوز بىشىنى يىور

اوكوش سوزدا ارتىق آسىغ كورمادىم
يىنا سوزلامىشى دا آسىغ بولمادىم

اوكوش سوزلاما سوز پىرار سوزلا آر
تومن سوز توكونىن پىر سوزدا ياز

كشى سوز بىلا قوبتى بولدى ملك
اوكوش سوز بىشىغ بىركا قىلدى كولك

اوكوش سوزلاسا يىنكشادى تىر تىلىك
يىنا سوزلاماسا آغىن تىر تىلىــــك

قلى منداغ اسا يوروق اوتىرو اور
يوروق اوترو اورسا كىشىك يوقلا تور

تىلىغ كذ كوزازكىل كوزالدى باش
سوزونكى قىسور غىل اوزاتىلدى ياش

تىل آسىغى تلىم بار باسنىما اوكوش
ارا اوكدىلور تىل آرا مىنك سوكوش

نجا منداغ ارسا بليپ سوزلا سوز
سوزونك بولسو كورسو قرا غوقا كوز

بليكسيز قرا غو تورور بلكولوك
يورى اى بليكسيز بليك آل اولوك

توغو غلى اولور كور قلىر بلكوسوز
سوزونك اذكو سوزلا اوزونك اولكوسوز

ايكى نك بىلا ار قريماز اوزى
بىر اذكو قلىنجى بىر اذكو سوزى

كشى توغدى اولدى سوزى قلىدى كور
اوزى باردى يئكلوق اتى قالىدى كور

تريكليك تىلاسا اوزونك اولماكو
قلىنجينك سوزونكاذكو توت اى بوكو

تيلغى اوكدوم آنجا آرا سوكتوكوم
H26/2 تىلاكيم سوز اردى سنكا يوردوكوم

Тил ердәми асғын мунларын сөзләййүр

ТРАНСКРИПЦИЯ

Уқушқа, билигкә бу тилмачы тил
Йарутачы ерни йорық тилни бил

Кишиг тил ағырлар булур қут киши
Кишиг тил ужузлар, йарыр ер башы

Тил арслан турур, көр, епикдә йатур
Айа еўлүг арсық башыңны йейдур

Тилин әмгәтмиш ер негү тер, ешит
Бу сөз ишгә тутғыл, өзүңгә иш ет

Мәни емгәтүр тил еми өг тәлим
Башым кесмәсү ни, кесайин тилим

Сөзүңни көжәзгил, башың бармасун
Тилиңни көжәзгил, тыпың сынмасун

Боџун тили йаўлақ сәни сөзләгәй
Киши қылқы киртуч, етиңни йегәй

Билиглиг билиг берди тилгә бышығ
Әйә тил еџи си, көжәзгил башығ

Есанлик тиләсә сәниң бу өзүң
Тилиңдә чықарма иарағсыз сөзүң

Билип сөзләсә сөз билигкә санур
Билигсиз сөзи өз башыны йейүр

Өкүш сөздә аргуқ асығ көрмәдим
Йанә сөзләмишидә асығ булмадым

Өкүш сөзләмә сөз, бирар сөзлә аз
Түмән сөз түгүнин бу бир сөздә йаз

Киши сөз билә қошты, болды мәлик
Өкүш сөз башығ йерга қылды күлик

Өкүш сөзләсә йаңшади тер тилиг
Йанә сөзләмәсә, ағын тер тилиг

Қалы мундағ ерсә йорық отру ур
Йорық отру урса кишиг йоқлатур

Тилиг кәз көжәзгил, көжәзилди баш
Сөзңни қысурғыл, узатылды йаш

Тил асғы тәлим бар, басынма өкүш
Ара өгдилүр тил, ара миң сөкүш

Ианә мундағ ерсә, билип сөзлә сөз
Сөзүң болсу көрсү қарағуқа көз

Билигсиз қарағу турур бәлгүлүг
Йуры, ай билигсиз, билиг ал үлүг

Туғуглы өлүр көр, қалыр бәлгүсүз
Сөзүң әжгү сөзлә, өзүң өлгүсүз

Ики нәң бирлә ер қарымас өзи
Бир әжгү қылынчы, бир әжгү сөзи

Киши туғды, өлди, сөзи қалды, көр
Өзи барды йаңлуқ, аты қалды, көр

Тириглик тиләсә өзүң өлмәгү
Қылынчың, сөзүң әзгү тут, ай бөгү

Тылығ өгдүм анча, ара сөктүгүм,
Тиләким сөз ерди, саңа йөрдүгүм (Н158-181)

Тіл өнері, пайда-зиянын сөйлер

АУДАРМА

Оқуға, білімге тілмәш бұл тіл,
Адамға білім берген тіл қадірін біл.
Кісіні тіл сыйлы етер, болар (ол) бақытты кісі,
Кісіні тіл қадірсіз етер, ер басын жарар.
Тіл арыстан, көр есік (алдында) жатыр,
Ей, үй иесі, алданба (сақтан) басыңды жер.
Тілінен азап шеккен ер не дер, тыңда,
Бұл сөзді іске асыр, өз пайдаңа істет.
Мені өте көп азаптар тілім,
Басымды кеспесін тілімді кесейін.
Сөзіңе сақ бол, басың кетпесін,
Тіліңе сақ бол, тісің сынбасын.
Халық тілі жаман (сыртыңнан) өсектейді,
Кісі табиғатында күншіл, етіңді жейді.
Білімді (Алла) тілге жақсы білім берді,
Ей, тіл иесі, басыңды сақта.
Есендік тілесен, сен өзің,
Тіліңнен шықпасын жарамсыз сөзің.
Біліп сөйлесе сөз даналық саналар,
Наданның сөзі өз басын жер.
Көп сөзде артық пайда көрмедім,
Және көп сөйлегеннен пайда ташпадым.
Көп сөйлемсө сөз, бірер сөйле аз,
Түмән (он мың) сөз түйінін бір сөзбен жаз.
Кісі сөзбен көтерілді болды мәлік,
Көп сөз басты жерге (әкеліш) иеді.
Көп сөйлесе, мылжың (бөспе) дер,
Сөйлемесе, мылқау (тілі жоқ) дер.
Егер олай болса, ашық-анық (тура) сөйле,
Тура сөз кісіні жоғарылатар.

Тіліңе сақ бол, сақталды бас,
Сөзіңді қысқарт, ұзартылды жас.
Тіл пайдасы көп бірақ мұнымен өзіңді жұбатпа,
Бірде мақталар тіл, бірде мың датталар.
Егер мұндай болса, біліп сөйле сөз,
Сөзің болып, көрсін соқырға көз.
Білімсіз жалшыға мәлім, соқыр ол,
Кел, ей білімсіз, білімнен үлес ал.
Туылған өлер, көр, белгісіз болып қалар,
Жақсы сөз сөйле, өзің өлмейсің.
Екі нәрсемен ер қартаймас өзі,
Бірі – ізгі қылығы (ісі) бірі – ізгі сөзі.
Кісі туады, өледі, сөзі қалады, көр,
Өзі өледі адамның, аты қалады көр.
Мәңгі өлмеуді тілесең өзің,
Ей дана, жақсы болсын ісің мен сөзің.
Тілді біраз мақтадым, арасында даттадым,
Тілегім: сөз туралы осы айтылғандарды саған аңлату
еді.

كتاب ايديسى اوزينكا عذر ايور

III. МӘТІН

تيلاکيم سوز ايردى اي بيلکا بکو
H26/11 کيدين کلديجیکا اوزوم سوزلاکلو

اوقوش کلدی اوترو ايور بوترو کور
سوزونک بولسا ينکلوق سنکا بولغا کور

بودون تیلی یقلاق سینی سوزلاکای
کشی قیلقی کیرتو ایتینک نی بیکای

بقا کوردوم ايرسا بيک ينک بولدی يوک
اوزوم ایدی سوزلا سوزونک باری توك

نيکولوک تيسا سن آيايين سنکا
سوزومنی آيايين ای ارسیک تونکا

بو ينکلوق آتی بولدی ينکلوق اوجون
بو ينکلوق اورولدی بو ينکلوق اوجون

ينکلماز کشی کيم ابو بير منکا
ينکيلميش تومان مينک آيايين سنکا

Блікәк айды аз Бліксіз аок—ш
ақшос соз аокш бил ақшослос қшос

Бліксіз Блікәк қә болды ығы
Бліксіз Блікәк қә қилды жоғы

қшы да қшы адрокы қә тлім
қә адрок Блік дін айор қә тлім

Блікәк қә созләдім аш қә созқом
Бліксіз созқны билқмәз қә озқом

Бліксіз билә һіч созқом қәқ мәнік
ай билқә озқом аш тбәғны сінкә

созқом созләмшқә снқә аймәно
озқом әдрі қолды снқә аш қә мо

созқә созләдәжі әзәр һәм ызәр
ақшослос ашқәсә аонқарор һәм тозәр

қорондоқлос ол созқәқә қорны тқ
қорор қңжә ытсә ттйр қә ыны тқ
Бліб созләдәжі қшы қә аокш
әні билдәжі ар мнқә қд қшос

қмоғ әдқолоқ ләр билкә әсғәсі ол
Бліксзләр билкә билә болды мшл қәқ қә қә

Билкә билә созлә қмоғ созқны с—н
Билкн бдққ бил қмоғ созқны сн һәр билқә соз

ызәшил қәққдін әінды ығыз билқә соз
созы билә ынқлоқ әғйр қилды оз

қшы қәққлі тоқсоз тққыз торор
Блікә қәққә сәні тоқндә ызәор

тққыз дін қйқәрсә қәққә қшәсі
қәққә қәққә болсон қәққә сәй тәші

ығыз бил қтндәқә әлтән тәш ол
қәққә қәққә қәққә тәш ол

بلىك لىك جىقارماسا بلكين تىلپن
پروتماز آنك بىلكى يتسا يىلپن

اوقوشلى بىلكى اىدى اذكو نـــــــــــــــــك
قلى بولسانك ايشلات (اوجوب) كوك كا تنك

نىكو تير اشىتكىل بو ايل كند بىكى
اوقوش قا بلىك كا يتورميش اوكى

آزون توتقوغا اوقوشلوغ كـراك
بودون بسقوغا اوك كراك هم يوراك

اوقوش بىرلا توتى آزون توتغوجى
بلىك بىرلا بستى بودون بسغوجى

آزون قا ابا كىلمشىندا بىـــــــــرو
اوقوشلوغ اوترو كلدى اذكو تورو

قاىو اوزتا ايرسا بو اذتا بورون
بلىك لىك كا تكدى بذكراك اورون

اوقوش بىرلا اسلور كشى ارتاقى
بلىك بىرلا سوزلور بودون بولغاقى

بو ايكىنى ايتوماسا قوذغىل بلىك
قىلچ قا تكىركىل سن اترو الـيك

بكو بلكا بلكار بودون قا بشى
بودون باسقوغا ار بىلىك بىلسا كذ

بوايكى بىرىكسا بولور بولور ار توكال
توكال ار آزونوغ تمام ير توكال

آبانك ايكى آزون قولور ارسا سن
اوتى اذكولوك اول قىلدر ارسا سن

قلى اذكو بولماق تىلاسا ســـــــــن
يورى اذكولوك قىل كىلدى سوزوم

كشى منكو بولماز بو منكو اتى
آنىك منكو قالى بو اذكو اتى

اوزونك منكو ارمز آتيناك منكو اول
آتيناك منكو بولسا اوزونك منكو اول

Китаб иҗиси өзиңә ’уҙр айур

Ш. Т Р А Н С К Р И П Ц И Я

Тиләгим сөз ерди, ей билгә бөгү
Кежин келдәчигә өзүм сөзләгү (189)

Уқуш келди өтрү, айур: бүтрү көр
Сөзүң болса йаңлуқ сәңә болға көр

Боҗун тили йаўлақ, сәңи сөзләгәй
Киши қылқы кергү етиңни, йәгәй

Бақа көрдүм ерсә йениг болды йүк
Өзүмни айды сөзлә сөзүң, бары төк

Негүлүг тесә сән айайын сәңә
Сөзүмни айайы, ей әрсиг тоңа

Бу йаңлуқ аты болды йаңлуқ үчүн
Бу йаңлуқ урулды бу йаңлуқ үчүн

Йаңылмаз киши ким, айу бер мәңә
Йаңылмыш тўман миң, айайын сәңә

Билиглиг ежи аз, билигсиз өкүш
Уқушсуз өкүш, бил, уқушлуғ көшүш

Билигсиз билигликә болды йағы
Билигсиз билигликә қыды чоғы

Кишидә киши аҙруқы бар тәлим
Бу аҙруқ билигдин, айур бу тилим

Билиглигә сөзләдим ош бу сөзүм
Билигсиз тилини билүмәз өзүм

Билигсиз билә хеч сөзүм йоқ мениң
Ей билгә, өзүм ош топуғны сениң

Сөзүм сөзләмишгә сәңа иймәнү
Өзүм уңры қылды сәңа ош муну

Сөзүг сөзләдәчи азар хәм йазар
Уқушлуғ ешитсә оңарур түзәр

Бурундуклуғ ол сөз теүи бапы тег
Барур қанча йатса тәтир бойны тег

Билип сөзләдәчи киши бар өкүш,
Аны билдәчи ер мәңа кәж көшүш

Қамуғ аңгүлүкләр билиг асғы ол
Билиг бирлә болду масал көкгә йол

Билиг бирлә сөзлә қамуғ сөзни сән
Билигни бәжүг бил қамуғ өзни сән

Йашыл көкдин енди йағыз йергә сөз
Сөзи бирлә йаңлуқ ағыр қылды өз

Киши көңли түпсиз теңиз тәг турур
Билиг йүнхү саны түбиндә йатур

Теңиздин чықармаса йүнхү киши
Керәк йүнхү болсун, керәк сай тапы

Йағыз йер қатыңқы 'алтун таш ол
Қалы чыкса, бегләр башында туш ол

Билиглиг чықармаса билигни тилин
Йаруғмаз аның билги йатса йылын

Уқушлы, билигли ежи аңгү нәң
Қалы булсаң ишләт учуң көккә тәң

Негү тер ашитгил бу ел-кәнт беги
Уқушқа, биликә йегүрмиш өги

Ахун туғуқа ер уқушлуғ керәк
Боғун басғуқа өг керәк хәм йүрәк

Уқуш бирлә тутты ахун тутғучы
Билиг бирлә басты боғун басғучи

Ахунқа аша келмишиндә берү
Уқушлуғ өтрү келди әзгү төрү

Қайу өздә ерсә бу күндә бурун
Билиглигкә тегди бөжүтрак орун

Уқуш бирлә еслүр киши арғағы
Билиг бирлә сүзлүр боғун булғақы

Бу иккин етүрмәсә қозғыл билиг
Қылычка тегүргил сән өтрү елиг

Бөгү билгә белләр бөжунқа башы
Қылып бирлә етмиш билигсиз иши

Ахун тутғуқа ер уқуш билсә кәж
Бодун басқуға ер билиг билсә кәж

Бу ики бириксә болур ер түгәл
Түгәл ер ажунуғ тамам йер түгәл

Апаң икки ахун күлүр ерсә сән
Оты езгүлүк ол, қылуғ ерсә сән

Қалы әзгү болмақ тиләсә өзүң
Йуры әзгүлүлүк қыл, кесилди сөзүм

Киши мәңү болмас бу мәңү аты
Анын мәңү қалды бу әзгү аты

Өзүң мәңү ермәз, атың мәңү ол
Атың мәңү болса, өзүң мәңү ол

Кітап иесі өзіне кешірім сұрайды

АУДАРМА

Тілегім сөз еді ей, данышпан ғалым,
Кейін келетіндер (үшін) сөзімді қалдыру еді.

Ақыл (саналылық) кеш келді (әйтсе де) сенерліктей етіп
айтты, көр:

Сөзден жаңылыссаң, саған зияны тиеді.

Халық тілі жаман сен (туралы) сөйлегей,
Кісі табиғатында күншіл етіңді жегей.

Байқап көрдім: жүгім жеңіл сияқты,
Өз-өзіме: «сөзіңді сөйле, бәрін төк», – дедім.

Қалай деп сұрасаң, айтайын саған,
Сөзімді айтайын, ей, айбынды батыр.

Адам Иаңлуқ аталды жаңылыстан,
Жаңылғаны үшін оған осындай ат берілді.

Жаңылмайтын жан бар ма айтып бер маған,
Жаңылған түмен мың айтайын саған.

Білімділер аз еді, білімсіздер көп,
Санасыздар көп, біл, саналылар – сирек құбылыс.

Білімсіз білімдінің, болды жауы,
Білімсіз білімдіге дұшпандық қылды.

Кісіден кісінің көп айырмашылығы бар,
Бұл айырма білімнен дейді бұл тілім.

Білімдіге арналады бұл сөзім,
Білімсіз тілін білмеймін (түсінбеймін) өзім.

Білімсізбен еш сөзім (ісім) жоқ менің,
Ей дана, өзім, міне, қызметшіңмін сенің.

Саған сөйлеген сөзіме именіп (ұялып),
Өзім, міне, сенен кешірім сұраймын.

Сөз сөйлеуші адасар һәм жаңылар,
Есті (кісі) есітсе, оңдар, түзер.

Сөз мұрындықты түйенің басына ұқсайды,
Түйенің мойны сияқты қалай бұрсаң, солай бұрылады.

Ә.Керімұлы, А.Мұстафа. «Құтадғу білік» жәдігерінің зергітелуі...

Сөзді біліп (түсініп) сөйлейтін кісілер бар көп,
Ондай ерлер мен үшін өте қадірлі.

Барлық игіліктер білімнің пайдасы (арқылы) ол,
Біліммен, мысалы, ашылды көкке жол.

Білімменен сөйле барлық сөзді сен,
Әр кісінің білімімен биік болғанын біл сен.

Жасыл көктен түсіпті қара жерге сөз,
Сөзімен адам өз беделін көтерді.

Кісі көңілі (жүрегі) түпсіз теңіз сияқты,
Білім інжу сияқты түбінде жатады.

Теңізден шығармаса інжуді кісі,
Пайдасы жоқ: інжу ме, әлде жай тас па – бәрібір.

Қара жер астындағы алтын (жай) тас ол,
Егер шықса, бектер басында әшекей (тәж) болар ол.

Білімді білімін шығармаса тілімен,
Нұрлаңдырмас оның білімі жылдар бойы жатса да,

Ақылды, білімді болу жақсы нәрсе,
Егер (қолың) жетсе, пайдалан да, ұшып көкке шық.

Не дер, тыңда, бұл ел, қала бегі,
Ақылға, білімге жеткен кісі.

Әлемді билеу үшін ер парасатты болу керек,
Халықты басуға (тыныштандыруға) ақыл һәм жүрек керек.

Ақылменен тұтты әлемді (алақанында) ұстаған,
Білімменен тыныштандырды халықты билеген.

Әлемге адам келегеннен бері
Парасатты адамдар ізгі тәртіп (саясат) жүргізіп келеді.

Қай дәуірде болса да бұл күннен бұрын,
Білімдіге тиді биігірек орын.

Ақылменен түзелер кісі кемістігі,
Білімменен сүзілер халық бұлғақы.

Бұл екеуімен істі шепе алмасаң, білімді қой,
Қылышқа қол тигіз (қолға ал).

Ақылды, білімді бектер халық басы,
Қылышпенен бітер білігсіз ісі.

Әлемді түту үшін ер парасатты болса жақсы,
Халықты басу (тыныштандыру) үшін ер білімді болса жақсы.

Бұл екеуі біріксе (бір кісі де болса) ол түгел (кемел) адам
болар,
Кемел адам бүкіл әлемді уысында ұстай алар.

Егер сен екі дүниеде де кемел адам болуды қаласаң,
Оған жетудің жолы – қайырымдылық.

Егер ізгі болуды тілесең өзің,
Кел, ізгілік қыл, аяқталды сөзің.

Кісі мәңгі болмас, мәңгі (қалатын) оның аты,
Мәңгі қалды оның бұл ізгі аты.

Өзің мәңгілік емес, атың мәңгілік,
Атың мәңгі болса, өзің (затың) мәңгілік!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баргольд В.В. Двенадцать лекций. Сочинения, т. V, М., 1968.
2. Баргольд В.В. Очерк истории Семиречья. Сочинения, т. II, ч. I, М., 1963.
3. Народы Средней Азии и Казахстана, под ред. С.П.Толстова, т. I, М., 1962.
4. Қазақ ССР тарихы. Т. I. Алматы, 1957.
5. Боровков А.К. Из материалов для истории узбекского языка // «Тюркологический сборник», I, 1951.
6. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, I, Metin, İstanbul, 1947.
7. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М. 1989.
8. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, II, Tercime, Ankara, 1959.
9. Rahmeti Arat. Kutadgu bilig, III, İndeks, İstanbul, 1979.
10. Каримов К. Юсуф Хас Хажиб. Қутадғу билиг. Ташкент, 1971.
11. Құрышжанов Ә. Йүсүп ұлық Хас-Хажиб Баласағұни. Түркістан, 2004.
12. Дербісәлиев Ә. Шыңырау бұлақтар. Алматы, 1982.
13. Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. Алматы, 1987.

Ә.Керімұлы, А.Мұстафа. «Құтадғу билік» жәдігерінің зергітелуі...

14. Наджиб Ә.Н. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Туран, 2007.
15. Besim Atalay, Divanü lûgat it-türk.
16. «Советская тюркология» №4. Баку – 1970, стр.5.
17. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969. стр. 168.

REZUME

**A.KERIMULY, A.MUSTAFA (Turkistan)
BRIEF INFORMATION ABOUT THE LANGUAGE AND HISTORY OF THE
STUDY OF THE POEM "KUTADGU BILIG"**

The article provides a summary of the language and history of the study of ancient literary monument in the Turkic language - a poem Yusuf Balasagun "Kutadgu bilig" (XI cent.) The paper accompanied by samples from the text of the monument - transcription and translation into Kazakh.

М.Х.ИДЕЛЬБАЕВ

«КУЗ-КУРПЯЧ» – БАШКИРСКАЯ ПОВЕСТЬ НАЧАЛА XIX В.

Мақалада 1812 ж. Т.Беляевтің аударуымен Қазан қаласында баспадан шыққан, ортағасырда башқұрттар арасында кеңінен таралған «Кузыйкурпес и Маянхылыу» атты эпосты негізге ала отырып жазылған авторы белгісіз «Куз-курпяч» повесі туралы сөз болады. Автор «Кузыйкурпес и Маянхылыу» эпосының Орал-Поволжье, Орта Азия, Сібір және Алтайды мекендеген түркі халықтары арасында кеңінен таралған нұсқаларына ғылыми талдау жасайды.

Makalede önceden belli olmayan 1812 yılında Kazan şehrinde T.Belyayev'in tercümesi ile neşredilen romandan bahsedilir. Roman birkaç Türk halklarına ait olan Kuz-Kurpeş ve Mayanlılu destanına esas olarak yazılmıştır.

Эпическое повествование, связанное с именем Курпеса и Баяны, имело большое распространение среди башкир. В разное время записано более сорока его вариантов. Большинство из них известно под названием «Кузыйкурпес и Маянсылу». В начале XIX в. на основе ряда известных версий эпоса создана его литературная интерпретация, которая в 1809 г. была переведена Т.Беляевым на русский язык и в 1812 г. издана в г. Казани под названием «Куз-Курпяч». Данное издание вызвало широкий интерес в научном мире. О нем в свое время высказывались Г.Б.Потанин, П.М.Кудряшев, В.И.Даль, В.В.Радлов, Н.В.Катанов, И.Н.Березин, И.М.Ильминский и др. А.С.Пушкин, будучи в Оренбурге, имел желание заручиться одним его экземпляром [1, 336]. В XX в. «Куз-Курпячу» посвятили свои исследования М.Ауэзов, Л.И.Климович, а также Кирей Мерген и целая плеяда башкирских ученых. Народный поэт Башкортостана Мустай Карим отметил: «Значение этого бессмертного произведения велико еще тем, что оно принадлежит не только башкирам, оно обогрето сердечным теплом, озарено светлым разумом и других братских народов, с которыми были схожи и близки наши исторические судьбы» [2, 336].

Действительно, сюжеты типа «Кузыйкурпес и Маянсылу» широко известны среди тюркских народов. В Средней Азии, на Алтае, в Сибири они с раннего средневековья бытовали в многочисленных вариантах. Наибольшее распространение имели они у казахов – наших ближайших соседей. По высказыванию М.Ауэзова, для казахской молодежи, пережившей трагическую любовь, Баян и Корпеш стали такими же нарицательными именами, как на Западе Ромео и Джульетта [3, 84].

Среди всех известных версий эпоса «Куз-Курпяч» 1812 года занимает особое место. Он – не фольклорный памятник, а интерпретированное на основе эпоса письменно-литературное произведение. В своих исследованиях, посвященных данному памятнику, эту особенность неоднократно подчеркивал Л.И.Климович: «В факте издания «Куз-Курпяча» в Казани в

1812 году ярко проявлялась важная роль художественного перевода в культурном общении народов и благотворное влияние русского художественного слова для башкирской литературы, ее устного поэтического творчества, для литератур братских народов...» [1, 339].

В самом тексте содержатся явные признаки, неоспоримо указывающие на его «авторское происхождение». Во-первых, главные герои, в отличие от фольклорных версий, индивидуализированы, большое место уделено раскрытию их внутреннего мира и мировоззрения. Во-вторых, внесены детали и события, которые не могли быть в остальных текстах: зеркало Мяская, по которому можно увидеть эпизоды из будущего; башкирские восстания и их предводители Акай, Кильмяк, Карасакал, Батырша и др. Они органично переплетены с основным сюжетом произведения и способствует раскрытию его главной идеи. В третьих, вырисовывается личная позиция конкретного автора с его устойчивым мировоззрением и национальным самосознанием. Похоже, что он отлично знал башкирский фольклор, в том числе – различные варианты эпоса «Кузыйкурпес и Маянхылу». Многие детали автор целесообразно заимствовал из нескольких народных вариантов, а ненужные, несмотря на то, что они в фольклорных текстах занимали устойчивое место, безжалостно отвергал. Автор знал, что эпос имел широкое распространение и среди казахов; более того, он был знаком с некоторыми его казахскими вариантами. Это обстоятельство помогло ему расширить и углубить идейное содержание литературной версии. Как известно, во всех без исключения башкирских фольклорных вариантах эпоса фигурируют лишь башкирские имена и, соответственно, защищается идея единства родственных племен. Автор же «Куз-Курпяча» осознанно выдвинул идею братства двух народов – башкирского и казахского, ибо предводителями племен, вступивших во взаимоотношения, являются башкир Карабай и казах Сарыбай.

Кто же был автором «Куз-Курпяча»?

Башкирский ученый М.Г.Рахимкулов в начале 80-х г. XX в. выдвинул версию о том, что Т.И.Беляев является и автором, и переводчиком изданной в 1812 г. башкирской повести (Рахимкулов, 138-168). На эту тему можно было бы затеять дискуссию в специальной статье. Однако в самом тексте «Куз-Курпяча» ясно прослеживается, что в создании данного памятника принимали участие по меньшей мере три человека: сказитель народного эпоса («рассказчик»); «поэт-историк», записавший его и на основе нескольких вариантов сделавший литературную импровизацию (его Т.Беляев называет «курайчи»); переводчик на русский язык, то есть Т.Беляев. О первых двух из них – рассказчике и авторе по несколько раз упомянуто соответственно в специальных отступлениях автора и переводчика. Например, автор о сказителе: «В сем месте рассказчик башкирской повести остановился, приглашая слушателей к большому вниманию...»; «Потом

рассказчик продолжает повесть свою явственным напевом...»; «Рассказчик замолчал, ибо все слушатели произвели громкий смех...» и др. [4, 279, 372]. Переводчик об авторе – курайчи: «Живучи между башкирами, случилось мне прочесть на их языке *рукопись* (Здесь и далее курсив наш – М.И.) под названием «Кузкурпяч, башкирская повесть»; «Неизвестно, когда она *писана*: но из приношения *сочинителя*, которое также *при переводе* помещаю, видно, что она собрана из песен и из устных преданий поэтом-историком башкирским курайчем. В нем он говорит, что *писал* свою сказку в угодность одной особы, любившей башкирцев...»; «удалось ли мне сделать таким *перевод*, каков *подлинник*, оставляю на рассуждение читателей» [4, 265]. Впрочем, о природе происхождения этого произведения ясно сказано в его заглавии: «Куз-Курпяч, башкирская повесть, *писанная* на башкирском языке одним курайчем и *переведенная* на российский язык в долинах гор Рифейских, 1809 года» [4, 265]. Историю народа, его общественно-политические и социально-бытовые проблемы и фольклорный репертуар как никто иной на рубеже XVIII–XIX вв. знали сэзэны. Имея в основном знатное происхождение, они прекрасно владели грамотой письма на арабской графике, игрой на музыкальных инструментах (как правило, на курае, домбре или кубызе), при необходимых случаях свои импровизации или же сочинения своих предшественников фиксировали на бумаге. Таким образом, автором рукописи «Куз-Курпяча» мог быть один из сэзэнов второй половины XVIII – начала XIX вв.

Именно в то время в общественно-политической сфере Башкортостана особую злободневность приобретают башкиро-казахские и башкиро-русские отношения. Как известно, царское самодержавие, в целях разрушения мощи колониальных народов, вела политику затравливания их друг против друга, в результате чего между башкирами и казахами то и дело возникали стычки типа баранты. Учитывая, видимо, ту специфическую атмосферу времени, сэзэн-курайчи намеренно расширил основную идею, содержащуюся в многочисленных башкирских фольклорных вариантах эпоса, и затронул проблему добрососедства двух родственных соседствующих народов. В литературную версию автор вносит еще одно новшество: Куз-Курпяч, в отличие от главного героя подавляющего большинства народных вариантов эпоса, не погибает. Счастливая концовка здесь символизирует бессмертие и вечность духа единства и силы любви. Эту идею автор подкрепляет и другими символическими эпизодами. Когда Сарыбай оказался под когтями Юлбарса, его спасает Карабай; между казахским парнем Барлыбаем и башкиром Куз-Курпячем завязывается крепкая дружба, между казахским ханом и Куз-Курпячем – отцовская и сыновья любовь; Куз-Курпяч спасает кочевье и имущество Карабая от нашествия врагов.

М.Г.Рахимкулов находит общие мотивы между «Куз-Курпячем» и «Словом о полку Игореве»: «Идея сплочения, объединения башкирских племен в более крупные родо-племенные союзы перед нашествием иноземных захватчиков (татар-монгол – М.И.), лежащая в основе эпического памятника «Кузы-Курпес и Маянхылу», представляется созвучной с идеей величайшего произведения древнерусской литературы «Слово о полку Игореве» [5, 152]. Время создания «Слова» и фольклорных версий эпоса приходится приблизительно к одной эпохе – преддверию татаро-монгольского нашествия. В версии поэта-курайчи, согласно духу времени создания повести – уже рубежа XVIII–XIX вв. – внесена также проблема русско-башкирских отношений. Она начинается с самого начала произведения: в поэтическом обращении к представителю русского народа (как позднее выяснили исследователи – прокурору Уфимской губернии, помещику Н.Н.Тимашеву) высказано в его адрес немало теплых слов. В частности, говорится, что «отцом твоим любимый /описывал народ/: он другом был народа, /народ его любил/»; «Твоей забавы ради /я повесть написал, /чтобы ты, любя башкирцев, /в свободный чае читал» [4, 265]. Отца Н.Н.Тимашева автор назвал «осьмиродцем», то есть представителем восьмого башкирского рода: «К семи родам причисля, осьмым его назвать» [4, 266], а его самого, соответственно – «сыном осьмиродца». Далее в тексте он последовательно придерживался уважительного отношения к русскому народу и стремился давать объективную оценку русско-башкирским отношениям. Данная проблема затрагивается в беседе Куз-Курпяча с Мяскаем; в волшебном зеркале последней разнасторонне показываются картины, связанные с общественно-политическими отношениями Русского государства с Башкортостаном. Башкирские предводители, осмелившиеся поднять народ против «белого хана» (царя), казалось бы, осуждаются со стороны автора – Мяскай их называет «злодеями», «коварными». Однако далее о каждом из них упоминается в восхитительном тоне: «предприимчивый батыр Карасакал», «неустршимый батыр Акай», «мужественный Кильмяк», «смелый и мужественный Батырша...» [4, 305-306]. Бесспорно, симпатии поэта-курайчи и Мяскай на их стороне.

В «Кузкурпяче» на первый план ставятся также морально-этические проблемы. Действия героев оцениваются исходя из самых высоких требований народной этики. Проводится мысль, что люди, равно как и племена и народы, должны поддерживать между собой дружеские, добрососедские отношения. Главный герой произведения ни при каких обстоятельствах, даже в самых экстремальных ситуациях, не допускает отступлений от устоявшихся морально-этических норм; его личностные качества автор как бы незаметно связывает с национальным характером башкир и стремится вызвать у читателя чувство гордости за свой народ. В авторской версии морально-этические вопросы усилены, можно допустить,

сознательно. Скажем, в ряде народных вариантов эпоса после гибели Карабая его род постигает разорение, что становится причиной разлада с Сарыбаем. То-есть, имущественное благополучие здесь выступает решающим фактором, в «Куз-Курпяче» же основной конфликт построен на человеческих отношениях. Поэт-курайчи хотел видеть, что честность и правдивость для Куз-Курпяча – превыше всего, поэтому он отказался от показа каких-либо недостатков своего героя. В иных вариантах эпоса Кузыйкурпяч, например, не слушается различных советов Маянсылу или же допускает грубость по отношению к матери. В книге всего этого быть не могло: идеальной фигуре джигита чужды малейшие недостатки.

А вот в показе образов женщин особых расхождений нет. Как в версии поэта-курайчи, так и в народных вариантах эпоса женщины наравне с мужчинами скачут на конях, ходят на охоту, принимают участие в сражениях. В то же время они остаются представителями прекрасной половины человечества; по физической силе они не противопоставляются мужчинам, а красотой и прелестью служат для остальных персонажей источником вдохновения, силы и мужества. Словом, и народ, и поэт-курайчи вложили в образы женщин глубоко гуманистическое содержание.

В «Куз-Курпяче» дана вереница положительных и отрицательных персонажей второго плана. Некоторые из них появляются лишь в отдельных эпизодах, а иные вовсе только перечисляются в связи с их участием в состязаниях или сражениях. Зато герои первого плана, которые принимают участие в произведении от начала до конца, – как положительные, так и отрицательные, – в определенной степени индивидуализированы, более того, отчасти раскрыты их психологические особенности. Душевное состояние Карабая, дважды спасавшего своего друга Сарыбая от гибели и оказавшегося в центре всеобщего внимания, в книге передается следующими строками: «Добрый и честный Карабай, не слушая слов его (Сарыбая – М.И.) и не отвечая на красноречивую похвалу его, радовался от всего сердца, что имел случай избавить его из опасности» [4, 275]. Под стать Карабаю его сын Куз-Курпяч – красив душой и внешностью. Физической силой, храбростью, умом, добротой и импровизаторскими способностями он несколько напоминает Салавата Юлаева. Кстати, через обращение к именам более древних, полупоэтических батыров Искандара (Александра Македонского), Батыя, Тимура и др., автор сравнивает их с героями своего произведения и последних ставит выше: «Наши батыры удалые, на чужую кровь не жадные...» [4, 283].

Через личные переживания главных героев и их отношения к своим возлюбленным автор поднимает еще одну важную тему – тему любви. Как было сказано выше, в большинстве башкирских фольклорных вариантов эпоса главные герои, любящие друг друга, погибают. Это значит, что народное мировоззрение допускало невозможность противостояния силы

любви злым, отрицательным силам. Да, в раннем средневековье – в эпоху создания народных версий эпоса – перед любящими парами возникали различные преграды, связанные с социальными устоями, обычаями, завистью, злом и др. Но в художественном мироощущении народа любовь непременно оставалось бессмертной и непобедимой; это подтверждается устойчиво повторяющимся эпизодом из финала множества вариантов того же эпоса: на могилах влюбленных появляются два дерева, и их ветки срастают вместе, где бы эти могилы не находились – даже на двух берегах одной реки. В «Куз-Курпяче» перед влюбленными также предстает множество преград. Но они в основном связаны с главной идеей произведения – здесь речь идет о препятствиях, которые мешают сближению двух народов. Большинство из них вырастает из-за нежелания Сарыбай породниться с потомками Карабая. Вместе с изменением намерений Сарыбая, то есть его пожеланием подружиться с Куз-Курпячем, исчезают и преграды молодых. Более того, сам Сарыбай выступает с предложением выдать свою дочь за башкирского батыра. Выходит, в произведении поэта-курайчи тема любви не претендует на равенство с центральной проблемой, а больше служит для раскрытия красоты души и духовного величия героев, которые борются за дружбу и единство соседствующих родственных народов.

В книге, благодаря воле автора, хотя и мельком, но затрагиваются и социальные вопросы. Симпатии поэта-курайчи, – бесспорно, на стороне трудового народа. В то же время автор верно угадал требования народных масс – мечту о «добром» и «справедливом» правителе. Устами Мяская высказываются суждения о доброте белого царя. Помимо того, казахский хан, за сына которого Сарыбай хотел сватать свою дочь, оказался на редкость справедливым, чем вызывает симпатию у читателя.

Как уже выше говорилось, автор литературной интерпретации эпоса – грамотная и одаренная личность с довольно богатым литературным стажем и большой эрудицией. Знание сюжетов ряда вариантов эпоса и использование их традиций подтверждают, что он был прекрасным знатоком башкирского фольклора. Кроме того, он прекрасно знал традиции древней и средневековой общепюркской письменной литературы. Это ощущается еще в самом начале произведения. Как известно, посвящение, предшествующее основным событиям, было неотъемлемой частью письменных памятников восточной литературы. Там, как правило, давались некоторые сведения и об авторе, и самом произведении, и той личности, кому посвящено данное сочинение. Посвящение «Куз-Курпяча» весьма напоминает вступительные части шедевров Фирдоуси, Низами, Кутба, Хорезми и др., оно адресовано, как выше говорилось, близкому другу башкир – «сыну осмиродца». Здесь же оговаривается, о чем говорится в основной части книги: «От прадедов собрав, двух батырей деянья писанию предал я. Их нравы простодушны не кистью малевал, невинность обнаженную без замыслов писал» [4, 266]. Далее весь

сюжет и композиция «сотканы» из «восточных узоров», сюда вошли даже некоторые религиозные и исторические персонажи из средневековых книжных памятников: Магомет, Авлия, Искандар, Батый, Тимер-Аксак и др. Песня батыров, исполненная ими после победы над дью-пярием, весьма напоминает сокий-наме Навои, вступление к «Жюмжуме Султан» Х.Катиба, «Битву» Салавата Юлаева.

«Куз-Курпяче» чувствуется также «дыхание» историко-художественных памятников исконно башкирской литературы. Мотивы шежере, скажем, обнаруживаются в самом начале произведения: в стихотворном посвящении упоминается о семи башкирских родах. Далее хвалебные песни в честь Карабая весьма созвучны со стихотворными строками из шежере усергенского рода, где, разносторонне характеризуя, воспеваются достоинства знатных личностей. Форма шежере умело использована в разговоре главного героя с Мяскаем. Там речь идет в основном о прошлом и будущем сородичей Куз-Курпяча; причем, эпизод предсказания будущего не проник не в один из фольклорных вариантов эпоса, это – сугубо авторской прием, который он использовал для охватывающей оценки большого исторического отрезка времени от средневековья, то есть эпохи, в которой живут его герои, до XIX в., то есть до периода создания произведения. Эпизод с зеркалом Мяская Л.Климович называл «публицистикой» [6, 330]. Действительно, ряд вопросов, который волновал автора и его современников – нахождение башкир под покровительством царской России, восстания, то и дело вспыхивающие из-за недовольства ее политикой, положительные и отрицательные стороны массового переселения других народов на территорию Башкортостана и др. – изложен в произведении с особой публицистической остротой. Именно здесь автор обратился к традициям шежере и сумел показать историю народа в виде генеалогической цепи, т.е. намекнул на то, что его сородичи должны жить здесь, чувствуя себя полноправными хозяевами земли, свободно придерживаясь своих обычаев. Поэт-курайчи, видимо, прекрасно знал, что башкирские шежере, наряду с выполнением функций историко-художественного повествования, служили также и документом, удостоверяющим права башкир той или иной волости на владение ее землями.

Огромный житейский опыт, большие знания в области истории и словесного искусства, природный литературный опыт поэта-курайчи способствовали ему созданию произведения, представляющего собой синтез традиций средневековых народных эпических повествований и письменной литературы нового времени. Если мифические элементы заимствованы из различных версий эпоса, то религиозные мотивы и пропаганда ислама – призыв к исправному соблюдению его норм (намаз, омование, ураза и др.) – продиктованы атмосферой времени, в котором жил автор. Судя по его

грамотности, он получил образование в одном из крупных медресе, а в учебных заведениях подобного типа изучению ислама отводилось большое место. «Курайчи-поэт-историк был, видимо, прекрасно знавшим религиозную литературу и пережившим его влияние мусульманином», – заметил известный башкирский ученый А.И.Харисов [6, 93]. Обратим внимание, однако, и на то обстоятельство, что мифические элементы и религиозные мотивы далеки от оказания решающего влияния на идейную направленность произведения. Они не выступают здесь основной силой или главным оружием положительных героев. Эпизоды с мифическими явлениями служат, скажем, лишь для ускорения каких-либо событий с участием Куз-Курпяча и его друзей, помогают им сократить путь и способствуют скорейшему достижению поставленной цели. А если в произведении речь идет о принципиальных реально-жизненных вопросах – в состязаниях, йыйынах, силовых поединках, морально-этическом и духовном единоборстве – герои одерживают победы при помощи реальной силы разума и совести.

Мировоззрение, искушенность в области устной и письменной литературы поэта-курайчи наложили отпечаток на языко-стилевые особенности памятника. В произведении преобладает стиль эпических жанров башкирского народного творчества: эпоса, сказок, легенд и преданий. Местами ощущается также влияние языка общетюркских и башкирских письменных памятников. Как было отмечено выше, в «Куз-Курпяче» повествование о реальных событиях частично чередуется с эпизодами с мифическими элементами. Примечательно, что автор здесь в каждом случае сумел найти подходящий стиль повествования, способствующий наиболее доходчивому восприятию читателем. В повествованиях о поединках с сверхъестественными силами веет атмосферой общетюркских архаических эпосов и других средневековых дастанов, а картины охоты, конных скачек, различных состязаний, раздачи подарков, праздничных угощений описаны в мельчайших подробностях, глубоким знанием быта и обычаев башкир. Преобладание местами натуралистических красок не помешало однако общему приподнято-романтическому духу стиля повествования. Положительные герои первого плана Куз-Курпяч, Карабай, Баяна, Алдар и др. даже в самых критических ситуациях не теряют самообладания, не падают духом, а действуют с глубокой уверенностью в свои позиции, в веру и мощь сородичей, торжество справедливости.

Таким образом, «Куз-Курпяч» был издан на рубеже XVIII и XIX вв. как письменно-литературное произведение, интерпретированное по мотивам средневекового народного эпоса «Кузыйкурпес и Маянхылу», который имел большое распространение среди тюркских народов в различных версиях. Будучи написанным рукой грамотного поэта-курайчи с большим житейским и литературно-творческим опытом, данное эпическое повествование призывает башкирские и казахские народы к братскому добрососедству.

ЛИТЕРАТУРА

1. Климович Л.И. Наследство и современность. М., 1971.
2. Карим М. Мгновения жизни. Уфа, 2002.
3. Песня степей: Антология казахской литературы. М., 1940.
4. Башкирское народное творчество: Т.1. Эпос. Уфа, 1987.
5. Рахимкулов М.Г. Встречи с Башкирией. Уфа, 1982.
6. Харисов А.И. Литературное наследие башкирского народа. Уфа, 1965.

REZUME

М.Н.IDELBAEV (Ufa)

"KUZ- KURPYACH" - BASHKIR STORY BEGINNING XIX C.

In article it is a question of the story of the unknown Bashkir sesen, published in 1812 in Kazan in T.Beljaev's translation. The story has been written, being based on a number of versions of the medieval epos 'Kuzyikurpes and Majanhylyu', having a wide distribution among the Bashkir, the Kazakh and of some the Turkic people of the Uralo-Volga region, Central Asia, Caucasus, Siberia and Altai.

A. KAFKASYALI*

AHISKA SÜRGÜNÜNÜN SON TANIKLARINDAN ÂŞIK ŞAİR KÂMAL
KARAEV

Камал Караев – 1944 жылы қуғындалған Ахыска түріктерінен қалған соңғы куәгер, түрік ақындық өнерін Қазақстанда жалғастырған, сондай-ақ, жарты ғасырдан бері түрік тіліне, әдебиетіне, музыкасына қызмет еткен ақындардың бірі. Оның өмірі мен шығармашылығын зерттей келе, Ахыска түріктерінің әлеуметтік және мәдени өмірі жайлы терең түсіне аламыз.

Кілт сөздер: Камал Караев, Ахыска түріктерінің қуғындалуы, қазақ ақындары.

Камал Караев, один из последних современников сосланных в 1944 году турков-ахыска, является поэтом – продолжателем турецкого поэтического искусства в Казахстане, более полувека беззаветно служившим турецкому языку, литературе и музыке. При изучении его жизни и творческой деятельности ставится более понятной социальная и культурная жизнь турков-ахыска.

Ключевые слова: Камал Караев, ссылка турков-ахыска, казахские поэты.

Ø Giriş

Ahıska bölgesinin Kıpçak asıllı otoktan/yerli halkı ile aynı soydan olup daha sonraki yüzyıllarda Kazak, Borçalı'dan gelip Ahılkelek ve köylerine yerleşen Terekeme/Karapapak Türkleri de 1944 yılında Ahıska Türklerinin bir hissesi olarak sürgün edilmişlerdir. Ahıska, bölgesinde yer alan Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde yaşayan 92.307 bin Ahıska ve Ahılkelek Türkü Orta Asya'ya sürgüne gönderilirken bütün taşınmaz kültür değerleri ile mal varlıklarını geride bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ancak, dillerini, dinlerini, sazlarını, sözlerini, örf ve âdetlerini, gelenek ve göreneklerini, töre ve inançlarını gittikleri yere götürmüşlerdir. Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin beraberlerinde götürdükleri önemli kültür değerlerinden bazıları şüphesiz ki sazları, sözleri, türküleri, destanları, hikâyeleridir. Başka bir sözle Dede Korkut yâdigârı Türk âşıklık geleneğidir.

Farklı dil ve kültürlerin hakim olduğu toplumlarda yaşayan Türk halkları için âşıkların ve âşıklık geleneğinin önemi büyüktür. Vatanlarından koparılıp Orta Asya'nın çeşitli kültür çevrelerine dağıtılan Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin millî ve manevî değerlerinin korunmasında ve gelişmesinde âşıkların önemli payı vardır. Çok dallı bir sanat olan âşıklık geleneği, tek başına bir halkın pek çok kültürel değerini, bu değerlerle birlikte halkın millî kimliğini koruyup, yaşatma gücüne sahiptir.

Türk âşıklık geleneğini Kazakistan'da sürgünde bulunan Ahıska Türkleri arasında yaşatıp geliştiren âşık şairlerden biri Âşık Kâmal Karaev'dir.

* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkistan - Kazakistan. akafkasyali@hotmail.com

Bu çalışmanın maksadı, 1944'ten beridir Kazakistan'da yaşayan ve yarım asırdan fazladır Türk âşıklık geleneğini burada devam ettiren Karaev'i, onun sanatını ve eserlerini tanıtmaktır.

1. Âşık Şair Kâmal Karaev

Kâmal Karaev, 1938 yılında Gürcistan'ın Ahılkelek ilçesinin Bezirhana Köyü'nde (şimdi bu köy Aspinza reyonuna bağlıdır) dünyaya gelir. Altı yaşına yeni girmişken 1944 yılında sürgün edilen ailesinin yanında Kazakistan'a gider. İlk ve orta öğrenimini ailesinin zorunlu iskâna tabi tutulduğu Güney Kazakistan eyaletinin Çimkent şehrinin Telman kentinde Kazak okulunda tamamlar. Yine aynı yerde Hekimlik meslek yüksek okulunu bitirir ve 1960 yılında Sayram'da hekimlik hizmetine başlar. Bir yandan görev yaparken bir yandan da Almatı Kent Tasarrufatı Enstitüsü'nün ekstern programına devam eder ve 1977 yılında mezun olur. Aynı yıl vilayet kan merkezi müdürlüğü görevine atanır ve emekli oluncaya kadar burada çalışır.

Gençliğinden beri ilgi duyduğu saz, söz, şiir ve âşıklık sanatına, enstitüyü bitirdikten sonra daha fazla zaman ayırır. Türk âşıklık geleneğini öğrenir. Halk arasında âşık, şair olarak büyük saygı kazanır. Düğünlerde, derneklerde halkının gönlüne, duygularına tercüman olur. Hatta âşıklık geleneğinin önemli bir ögesi olan çirak yetiştirme işini de yürütür. Ondand ders almak isteyen gençlere saz, söz dersleri verir.

Kâmal Karaev, Ahıska Türklerinin etnik medeniyetini mevzu eden "Tatlı Puvar" filminde de rol alır. "Borc" kino rejisörlüğünü yapar.

Halkın sosyal ve kültürel gözcüsü ve sözcüsü durumunda olan âşık, halk tarafından Çimkent'ten milletvekili seçilerek aynı zamanda onların siyasî temsilcisi de olur.

Ahıska Türklerinin çıkardığı "Cenub Kazakistan" gazetesinin muhabiri unvanını alır.

1999-2004 yıllarında "Çimkent Türk Medeniyet Merkezi"nin, 2004 yılından itibaren ise "Güney Kazakistan Türk Millî Medeniyet Merkezi"nin başkanlığını yürütür.

Bu yıllar arasında üç kitap yayımlar ve üç filmde rol alır. 2005 yılında UNESCO tarafından "Orden Kokha" ve Avrupa Akademisi'nin "Hürmetli Profesörü" unvanları ile taltif edilir.

Yedi çocuk, 18 torun sahibidir. Sekiz dil bilmektedir.

Kâmal Karaev, "Biz Dünyaya Béle Gelmişik" adlı kitabında kendisini ve soyunu şöyle takdim etmektedir: "Men özüm 1938'ci ilde Aspinza rayonunun Bezirhana kendinde dünyaya göz açmışam. Géyd étmeliyem ki, bizim esil-neslimiz

Borçalı'dandır. Daha doğrusu, Borçalı bölgesinden, İmirhesen'den köçüb gelmişik. Şé'lerimin birinde dédiyim kimi:

Men Kámalam, gemli başım dumanlı,
Kendim Bezirçana, kend sovétim Uvanrı,
Nenem Gızılhacılı, dedem Sarvanlı,
Erz éyleyib, men Sarvan'a gelmişem." (1: 24)

2. Eserleri

Kamal Karayev'in ilk eseri "Biz Dünyaya Béle Gelmişik"¹ adlı 103 sayfalık kitabıdır. O, kitabına dünyanın yaratılışı ile ilgili felsefi görüşlerini belirtip, Adem Peygamberden Nuh'a, Oğuz Han'dan Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi'ye kadar uzanan Türk soyunun silsilesini sunduğu sekiz sayfalık girişle başlamaktadır. Devamında "Kimdir Ahıska Türkü?" başlığı altında Ahıska Türklerini tanıtır onların coğrafyası, varlığı ve tarihi hakkında ileri sürülen yanlış görüşlere cevap verir. Ahıska Türklerinin gerçek kimlik ve coğrafyalarını tanıtır. "Bir Kendin Tarihinden" başlığı altında dünyaya göz açtığı ve altı yaşına kadar yaşadığı ata dede köyü Bezirhana Köyü'nü bütün yönleriyle anlatır. Kadim köy sakinlerini ve bütün tayfaları tanıtır. Hocaları, muallimleri, hekimleri, iş adamlarını, hukukçuları hülasa olarak köylerinde yetişen ve hâlihâzırda Kazakistan'da yerleşik bulunan bütün aileleri onlara ait sanat gruplarını tanıtır. Şair, bundan sonra 21 şiirine ve şakirdi Emirasan ile yaptığı bir atışmaya/deyişmeye yer vermiştir. Kitabın sonunda ise öğrencisi Emirasan'ı tanıtır onun 33 şiirini yayımlamıştır.

Kamal Karaev'in² ikinci eseri "Kéçmiştere Rehmet! Sağlara Nesihet!"³ adlı 210 sayfalık kitabıdır. İki bölümden meydana gelen kitap, giriş niteliğinde olan ve kendi hayatından da kısaca bahsettiği bir ön söz ile başlamaktadır. Birinci bölüm, Kazakistan'a birlikte geldikleri veya burada tanışıp, dost ve arkadaş oldukları kimselerden ahrete göç edenlerin arkasından yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. İlk manzumesi "Guran Bağıştérık" adını taşımaktadır. "Fatiha" ve "İhlas" sureleri ile kısa bir duadan oluşmaktadır. İkinci şiir olarak Yunus Emre'nin "Adı Gözel, Özü Gözel Muşammed" şiiri yer almaktadır. Devamında 67 tane manzume bulunmaktadır. İkinci bölümünde ise hayatta olan genç, yaşlı dostlarına ithaf ettiği 57 şiir bulunmaktadır. Kitabın son dört sayfasında da "Ürekten Aşan Lehzeler" başlığı altında veciz sözlerinden 40 tanesini beyitler şeklinde vermiştir.

Karaev'in üçüncü kitabı ise "Men Gülürem, İsterdim ki Sen de Gül"⁴ adlı 199 sayfalık latifeler kitabıdır. Kitabın bölümleri yoktur. Şair, "Menim Eziz Oşucum!"

¹ Kamal Karayev, Biz Dünyaya Béle Gelmişik, Azerbaycan Neşriyatı, 1997, Bakı.

² Şair ikinci kitabından itibaren "Karayev" olan soyadını, "Karaev" olarak değiştirmiştir.

³ Kamal Karaev, Kéçmiştere Rehmet! Sağlara Nesihet!, "Kitap" Baspası, Çimkent, 2008.

⁴ Kamal Karaev, Men Gülürem, İsterdim ki Sen de Gül, "Kitap" Baspası, Çimkent, 2009.

başlıklı kısa bir yazı ile kitabını okuyuculara takdim etmektedir. Bu kitabı yazma maksadını, başka bir ifade ile fıkra toplusu hazırlamasının sebebini şöyle açıklar:

“... milletimiz bu dünyemizde, hayatımızda çok acılar çekti, sürgün hayatı başından geçirdi, men de bu ağırları başından geçirmişem. Dayıma yanınızda olmuşam, neden bu acıları gülüşle dartıp üzmemek⁵, büyük Azerbaycan şairi Memmed Araz dediği kimi: ‘Derdi, dartıp üzümüni, derd üzer’⁶. Odur ki, sizlerin simasına, üzüne gülüş getirmeğ isterem.” [2, 3].

“Şeyir Düniem” (Şiir Dünyam) başlığı altında 10 koşmasını yazdıktan sonra “3/4oca Nesreddin Kimdir?” başlığı altında Nasrettin Hoca hakkında bilgi verir. Daha sonra 400 civarında Nasrettin Hoca ve anonim halk fıkrasına yer verir. Ayrıca kitabın son üç sayfasına Türklerin soy kütüğüne ait tablolar yerleştirmiştir.

3. Karaev’in Şiirlerinin Biçim, Dil ve Üslup Özellikleri

3.1. Biçim Özellikleri

Karaev, âşık şiirinin yaygın kullanılan nazım şekli koşma türünü, özellikle 8 ve 11 heceli biçimini tercih etmiştir. Muhammesleri de vardır. Bu nazım türlerinin biçim özelliklerine riayet etmeye gayret etmiştir. Ancak hece sayısı eşitliğinde fazla titiz davranmamıştır. İrticalen söylemesinden ve sonradan şiirler üzerinde çalışmamasından olsa gerek hece sayılarında farklılıklar görülmektedir. Bazı mısralardan çıkarılabilecek uygun hece ve kelime varken çıkarmamış veya bazı mısralara uygun hece ve kelime eklenebilecekken bunu yapmamıştır. Şu örnekte görüldüğü gibi iki kelime değişikliği ile biçim ve kafiye yanlılığı ortadan kaldırılabildi:

Çoğ zaman seni Kâmal da çaldı,
Çaliban sennen ilhamını aldı.
Néce güzel toylar yollara saldı,
Ya şşı ki sen varsan, ay sedefli saz. [2, 7].

3/4éyli zaman seni Kâmal da çaldı,
Çaliban sennen o, ilhamın aldı.
Néce güzel toylar yollara saldı,
Ya şşı ki sen varsan, ay sedefli saz.

Âşığın bu rahatlığını kafiye oluşturmada da görmek mümkündür. Yarım kafiyenin çok olduğu şiirlerinde ses/kulak kafiyelerine hatta redif - kafiye karışıklığına da rastlanmaktadır. Âşık genelde sanat kaygısından, ölçü kafiye gerekliliğinden hâli bir anlatım tercih etmiştir.

⁵ Neden bu acıları gülüşle dartıp üzmemek: Niçin bu acılarımızı gülüş ile koparıp atmayalım.

⁶ Derdi koparıp atmayanı dert koparır.

“Çoğ neğme çaléller o téllerinde,
Neğmen var min bir dillerinde.
Gözel mecilis toy yollarında,
Yaşşı ki sen varsan, ay sedefli saz.” [2, 7].

Şairin ölçü bakımından düzgün ve kafiye bakımından zengin dörtlükleri az değildir.

“İnanméyin çoğ da vara,
Hörmet éyle vicdan ara,
Sen de olma baştı gara,
Baştı tağdan salan dünya.” [2, 5].

3.2. Şiirlerinin Dil ve Üslûp Özellikleri

Kazak, Borçalı, Ahılkelek ve Çıldır Terekeme/Karapapakları, Türkiye ile Azerbaycan Türkçesi arasında bir Türkçe kullanmaktadırlar. Terekeme/Karapapak tayfasına mensub bir ailenin çocuğu olan Kamal Karaev, yukarıda denildiği gibi 6 yaşında Ahılkelek'ten sürgün edilen ailesi ile Kazakistan'a gelmiştir. Burada ilk, orta ve yüksek öğrenimini Kazak Türkçesi ile görmüştür. Hatta Kazak Türkçesinin yanında aynı okullarda Rusça, Özbekçe dersleri de okumuştur. Ana dili Karapapak Türkçesi ile öğrenim görememiştir. Bütün bunlara rağmen ailesinde ve Ahılkelekli Terekeme/Karapapakların kümeleştiği muhitte büyüüp yetiştiği için ana dilini iyi öğrenmiştir.

Karaev duygu ve meramını şiirle ifade ettiği gibi düz yazıyla da anlatmıştır. Şiirlerinin bazıları hikâyeli türkü/şiir şeklindedir.

4. Şiirlerinde İşlediği Konular

Karaev, pek çok konuda şiir yazmıştır. “Allah”, “Peygamber”, “Kur'an”, “Millet”, “Vatan” sevgisi başta olmak üzere, “ana”, “kardeşlik”, “dostluk”, “kocalık”, “akrabalık” konularına çok yer vermiştir. Bunların yanında, önce ana yurtları Ahılkelek'in Bezirhana Köyü'nde şimdi ise Kazakistan'ın çeşitli il, ilçe ve köylerinde yaşayan tayfaları ile ilgili çok şiir yazmıştır. Toplumdaki sosyal, ahlâkî, insanî meselelerle ilgili şiirleri de az değildir. Ayrıca işlerinde başarılı olan gençleri, halkının emektar fertlerini, ninelerden dedelere kadar halkının uluları, ahrete irtihal eden bütün dostları hakkında da yazmış, onların meziyetlerini, özelliklerini, güzelliklerini yorumlamıştır.

4.1. Allah, Peygamber ve Kur'an Sevgisi

Şairin şiirlerinde işlediği konuların başında Allah, Resulullah ve Kur'an muhabbeti gelmektedir. 1997'de yayımlanan “Biz Dünyaya Béle Gelmişik” eserine Besmele ve “Yâ Rebbim!” ifadesi ile başlayıp, bütün kâinatı Allah'ın yarattığını ve kendisinin de ona iman ettiğini belirtmektedir. [1, 3]. Karaev, aynı kitapta yer alan “Çur'an” adlı şiirinde dinî kimliğini açık bir şekilde ortaya

koymaktadır. Adının Kâmal, dininin İslâm, peygamberinin Muhammed Mustafa ve kitabının Kur'an olduğunu belirtir.

Adım Kâmal, din Müselmandı,
Péygemberim Mehemmed Mustafamdı,
Canım Ğur'an'a ğurbandı,
Çünkü mene ferzdi Ğur'an." [1, 43].

Aynı şiirde Müslüman olan herkesin Kur'anı Kerim'den ders alması gerektiğini, ondan ders alanların öldüğünde huzur içinde ahrete gidebileceklerini söylemektedir.

“Sen ki ehli Müselmansan,
Ğur'an'dan dersin alasan,
Ölende ğismet olasan,
Sene imdâddı Ğur'an." [1, 43].

Kâmal Karaev, “Kécmiştere Rehmet! Sağlara Nesihet!” adlı ikinci eserine de İslâmî ifadelerle başlamaktadır. “Ğuran Bağıştêrik” adını taşıyan ilk manzume “Fatiha” ve “İhlas” sureleri ile kısa bir duadan oluşmaktadır. İkinci şiir olarak da Hz. Muhammed'e yazılan en güzel halk şiirlerinden biri olan Yunus Emre'nin “Adı Güzel Kendi Güzel Muhammed” şiirini, kendi şiveleri ile “Adı Gözel Péygemberdi Muğammed” adı altında almıştır [3, 7].

4.2. Millet ve Vatan Sevgisi

Şair aşık Kâmal Karaev, Türk olduğunun gururunu duyan, Türk soyunun kadimliğini, soyluluğunu bilen, Nuh Peygamber, Oğuz Ata, Dede Korkut neslinden geldiğini yeri geldikçe vurgulayan, kendisinin büyük Türk milletinin bir evladı olduğunun şuurunda olan, istilâ altındaki Türk yurtlarının bu cümleden Ahıska, Ahılkelek, Karabağ'ın Ermeni-Gürcü işgali altında bulunmasının acısını yüreğinde hisseden bir şairdir. İlk kitabının başlarında Türk milleti hakkında, kitabın hacmine oranla geniş bilgi vermesi [1, 3 vd.], üçüncü kitabının sonunda “Türklerin Soy Kütüğü” ile ilgili şemalarla bilgi vermesi [2, 186].onun mensubu olduğu Türk milletine muhabbetini ve saygısını göstermektedir.

Dünyaya göz açtığı, ilk havasını teneffüs ettiği Ahıska, Ahılkelek'i sık sık anmaktadır.

“Tepelerin ğoşa ğoşa,
Uca dağlar vurub başa.
Etrefindi dağlı méşe,
Ne gözelsen sen éy veten.” [2, 16].

Her ne kadar ata vatanları Türkistan'da yaşasalar da ana vatanını hiç unutmamaktadır. Pek çok şiirinde ana vatan hasretini, ana vatanları Ahıska,

A.Kafkasyalı. Ahıska sürgününün son tanıklarından âşık şair...

Ahılkelek'in başına getirilenleri yürek ağrısı ile ifade etmekte, ona kavuşacakları, tekrar onun koynunda yaşayacakları günü ümitle beklemektedir. Bir daha murada ersek, dağlarımızın göğsünde yatsak, derdimizi, gamımızı atsak ondan sonra canım senin olsun vatan demektedir:

“Bir de murada çatarı{ mı?
O döşderde yatarı{ mı?
Derdi, gemi atarı{ mı?
Onnan sora can ay veten.” [2, 16].

Âşık, Türk âşıklık geleneğinin vazgeçilmez unsuru olan sazı şiirlerine mevzu etme hususunda da kayıtsız kalmamıştır. Devamlı beraberinde bulundurduğu, onlarca gencin düğününü onunla birlikte yaptığı “Sedefli Sazı”na türkü koşmuştur. “Ya{şı ki Sen Varsan, Ay Sedefli Saz” koşması bu konuda yazılmış mükemmel şiirlerindendir [2, 6].

“Dede Gorgud'un göbuzu dönmüştü saza,
O güzel barma{lar téllerde geze.
Sıralı ferdeler⁷ üstünde üze,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.

Ço{ neğme çaléller o téllerinde,
Neğmen var min bir dillerinde.
Gözél mecilis toy yollarında,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.

Kéçmişde âşı{ları éşğa getirdin,
Elesger⁸, Şénnik⁹ tek ustazlar gördün,
Türlü havaları bir birce derdin,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.

Sen meclister ğulu, hem de bülbülü,
Ĝanannar helvetde ğedrini bili.
Gözeller neğmene oynoyuf geli,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.

Azerî âşı{lar sinesine mindin,
Ustaz tek çalanı Edalet zandın¹⁰,
Edalet çalanda bülbüle döndün,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.

⁷ Ferdeler: Sazın perdeleri.

⁸ Elesger: Âşık Ali Asker (1821-1926), Gökçe'de doğup büyüyen üstat Türk âşıklarından.

⁹ Şenlik (1850-1913), Çıldır'da doğup büyüyen üstat Türk âşıklarından.

¹⁰ Edalet zandın: Adalet zannettin. Adalet: Azerbaycan'ın çağdaş üstat âşıklarındandır. En iyi saz çalan âşık kabul edilir.

Ço{ zaman seni Kâmal da çaldı,
Çalıban sennen ilhamını aldı.
Néce güzel toylar yollara saldı,
Ya{şı ki sen varsan, ay sedefli saz.” [2, 6].

5. Sonuç

1944 Ahıska Sürgünü'nün son tanıklarından olan Âşık Kâmal Karaev, hayat hikâyesi ve eserleri ile Ahıska Türklerinin sosyal ve kültürel tarihine ışık tutmaktadır.

Kâmal Karaev, ana dili ile hiç öğrenim görmediği hâlde, ailesinden öğrendiği Terekeme/Karapapak ağızı Türkçe ile iyi derecede şiirler yazıp türküler koşmayı, hikâye anlatıp düğün dernek yönetmeyi ve çırak yetiştirmeyi başarmıştır. Bununla da Orta Asya'ya sürgün edilen Ahıska Türkleri arasında Türk âşıklık geleneğinin bütün canlılığı ile yaşamasına katkıda bulunmuştur.

Halkın bilgi düzeyinin artmasına ve aydınlanmasına önemli etkisi olan tiyatro ve müzik sanatının yaşamasına ve gelişmesine de önemli katkı sağlamıştır.

Karaev bir yandan Ahıska Türklerinin başına gelenleri yazarak bir yandan da Ahıska Türklerine, aynı zamanda Türk kültür ve medeniyetine hizmet eden bütün fedakâr, gayretli, başarılı insanları, bütün meziyet ve hünerleri ile şiirlerinde işleyerek unutulmaz kılmıştır.

Tespit edilen önemli bir husus da şudur ki, yarım asırdan fazla halkın sözcülüğünü, gözcülüğünü ve vekilliğini yapan Karaev, bu süre içerisinde yüzlerce gencin düğün derneğini yaparak onları satsız, sözsüz bırakmamış, Dede Korkut edasıyla onlara hayır dua kılmıştır.

KAYNAKÇA

a- Yazılı Kaynaklar

1. KARAYEV, Kâmal (1997), Biz Dünyaya Béle Gelmişik, Bakü.
2. KARAEV, Kâmal (2009), Men Gülürem, İsterdim ki Sen de Gül, “Kitap” Baspası, Çimken.
3. KARAEV, Kamal (2008), Keçmiştere Rehmet! Sağlara Nesihet!, “Kitap” Baspası, Şimkent.
4. TÜRKİ, İbrahim (2007), Ahıska Türklerinin Tarihi, Edebiyatı ve Âşıklarının Kısa Antolojisi, “Kitap” Baspası, Şimkent.
5. BALA, Mirza (1977), “Karapapak”, İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, İstanbul.
6. HACIYEV, Valeh (1991), Folklorumuzun Üfûğleri (Azerbaycan-Gürcü Folklor Elâğeleri Tiri{inden), Yazıçı Neşriyatı, Bakı.
7. KAFKASYALI, Ali (1999), Farklı Bir Âşık Tipi Olarak Çıldırılı Âşık Şenlik, “Türk Yurdu” Dergisi, Şubat, Ankara.
8. KASANOV, Ziyaeddin - HASANOV, Sedir - KURBANOV, Hetem (2007), A{ıska Türkleri, O Cümleden Terekemelerinin Tari{i ve Örf-Âdetleri, “Kitap” Baspası, Şimkent.
9. PİRİYEV, Allahverdi, PİRİYEVA, Sevil (2007), Türksüz Kalan Ahıska, Vektor Neşrler Evi, Bakı.

A.Kafkasyalı. Ahıska sürgününün son tanıklarından âşık şair...

10. PİRİYEVA, Sevil, PİRİYEV, Allahverdi (2003), Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska, Tuna Yay., Bakı.
11. BOSTAN, İdris, Ahıska, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 1, 1988, İstanbul.

b- Sözlü Kaynaklar (s.k.)

1. 15 Nisan 2012, Çimkent, Âşık Şair Kâmal Garaev anlatımı, özel arşivimiz.
2. 15 Mayıs 2012, Türkistan, Âşık Şair Kâmal Garaev anlatımı, özel arşivimiz.

REZUME

A.KAFKASIALU (Turkistan) POET KÂMAL KARA EV AS THE LAST EYEWITNESS OF AHISKA TURKS REPRESSION

In 1944, the last eyewitness of Ahıska repression, Kâmal Karaev was a great poet who made great contribution to poetry tradition of Kazakhstan; also a person who served for Turkic language and literature, music; who led know about national and spiritual anguish of Turkic people. From researching his life and works we can see the social and cultural life of Ahıska Turks.

Key words: Kemal Karaev, Ahıska Repressions, Poets of Kazakhstan.

М.СОЕГОВ

АССОЦИИРОВАННЫЙ ЧЛЕН ПРАВИТЕЛЬСТВА
«КОКАНДСКОЙ АВТОНОМИИ»: ВОЕННЫЙ МИНИСТР
СЕЙИТМУРАД ОВЕЗБАЕВ

Мақалада Түркмен (Текин) кавалерия полкінің командірі Сейитмурад Овезбаевтың өмірі мен атқарған әскери қызметтеріне шолу жасалған. Сондай-ақ мақала авторы оның ғылыми және әдеби мұралары да болашақ зерттеушілерін күтіп тұрғанын тілге тиек етеді.

Makalede Türkmen at askerleri ordusunun komutanı S.Ovezbayev'in hayatı ve kişiliğinden bahsedilir. Ayrıca yazar onun ilmi ve edebi eserleri de gelecek araştırmacıları beklediğini söz eder.

Сейитмурад Овезбаев родился 10 мая 1889 года в семье Овезбай-арчина – старосты села Ызгант (исторически: Огузкент), активного участника обороны героической Геоктепинской крепости в 1879 и 1881 годах. После окончания русско-туземной школы, молодой Сейитмурад по совету отца поступает в Оренбургский кадетский корпус, окончив который становится офицером Царской армии.

Участвует в составе добровольческого Туркменского (Текинского) кавалерийского полка в боях Первой мировой войны, развернутых в 1914-1917 годах на Юго-Западных (Австрийском и Германском) фронтах. Младший командир Сейитмурад Овезбаев и его джигиты-кавалеристы в боевых действиях всегда отличались своей отвагой. В мае 1915 года поручик Овезбаев награждается орденом Святого Станислава III степени, а в феврале 1916 года – орденом Святой Анны той же степени. Через три месяца Сейитмурада Овезбаева производят из поручиков в штабс-ротмистры.

Туркменский кавалерийский полк 23 ноября 1914 года разгромил германскую пехоту под деревней Душлице-Дуже. 28 мая 1916 года бойцы полка отличились в бою у Доброноуца. В результате стремительной атаки они уничтожили около 2000 и взяли в плен около 3000 австрийцев, захватили большое количество артиллерийских орудий, пулеметов, винтовок, боеприпасов, лошадей и т.д. Многие всадники Туркменского полка, как сам Сейитмурад Овезбаев, были сыновьями героических защитников знаменитой Геоктепинской крепости в 1779 и 1981 годах и их отцы сражались против регулярной русской армии, теперь они по воле судьбы в составе этой армии участвовали в боевых действиях на фронтах Первой мировой войны.

Поскольку Туркменский кавалерийский полк состоял в основном из представителей туркменского племени теке, проживающего в Ахале и Мерве (нынешние Ахалский и Марыйский велаяты Туркменистана) 31 марта 1916 года он был переименован в Текинский кавалерийский полк. Следует отметить, что в составе Туркменского (Текинского) кавалерийского полка воевал взвод, который был сформирован из числа киргизов (казахов)

тогдашнего Мангышлакского уезда Закаспийской области Туркестанского генерал-губернаторства (края). Рядовые воины-казахи в очную убедились тогда о командирских способностях штабс-ротмистра Сейитмурада Овезбаева в организации атаки и обороны в бою. Туркмены и казахи, как и все местные жители Средней Азии, по законодательству Российской империи не подлежали призыву на военную службу. Поэтому Туркменский кавалерийский полк был добровольческим, и полностью содержался за счет пожертвований местного населения Закаспийской области. «Закаспийская туземная газета», изданная в 1914-1917 годах на туркменском языке в Апхабаде, постоянно информировала читателей как туркменское и казахское населения области материально поддерживали своих джигитов, воевавших вдали от родных мест.

Свержение Русского Царя – Ак падишаха в феврале 1917 года для бойцов Текинского полка, так и Сейитмурада Овезбаева, было нечто сверхъестественным. Полк официально был расформирован в Киеве. Добровольцы сильно разочаровались этому, но остались верными своим командирам и Отечеству. В целом, 1917 год стал трагическим для Текинского полка.

Вскоре после июньского 1917 года наступления, Председателем Временного правительства А.Ф. Керенским генерал Л.Г. Корнилов назначается Верховным Главнокомандующим. После того, как Корнилов стал Верховным главнокомандующим (19 июля 1917), Текинский полк был переведен в Могилёвскую ставку, а его отдельная сотня составляла его конвой во время пребывания генерала на Московском Государственном Совецании. В августе 1917 начинается Корниловское выступление («мятеж»), так называемая «корниловщина».

Распоряжением командующего 8-й армии генерала Л.Г. Корнилова из числа добровольцев Текинского полка был выделен отряд для охраны Штаба армии. Текинцы осуществляли охрану «быховских узников» – генерала Корнилова и еще ряда офицеров и гражданских лиц (в том числе генералов А.С. Лукомского, А.И. Деникина, С.Л. Маркова), предательски арестованных Временным правительством по делу о так называемом «Корниловском мятеже».

Свидетельством верности туркмен-текинцев и казахов своему командиру является тот факт, что никто из них не поддавался агитации Могилевского Совета и не покинул Быхов. В случае если бы это произошло, узников ожидала бы неминуемая расправа со стороны распропагандированной солдатской массы. В октябре 1917 года Временное правительство было свергнуто большевиками. Но при этом А.Ф. Керенский некоторое время оставался формально Верховным Главнокомандующим, а на посту его Начальника Штаба оставался генерал Н.Н. Духонин. Именно по его приказу 19 ноября 1917 года были освобождены из заключения «быховские

узники». А следующей ночью Текинский конный полк (24 офицера, около 400 всадников и 2 офицера Георгиевского батальона) во главе с Л.Г. Корниловым походным порядком выступил на Дон. Поход был крайне труден, не хватало теплых вещей, оружия, патронов. В столкновениях с отрядами красных было потеряно более половины состава полка.

27 ноября 1917 года в бою у разъезда Песчаники под Унечей 3 офицера и 264 всадника попали в плен и были помещены в брянскую тюрьму. 30 ноября в деревне Нагара Корнилов отпустил текинцев по домам, взяв с них клятву верности. 6 декабря 1917 года Корнилов и его сподвижники прибыли в Новочеркасск. Впоследствии, в начале января 1918 года в Новочеркасск прибыла партия туркмен-текинцев, порядка сорока человек, которых Корнилов также отпустил по домам, выдав предварительно по 25 рублей на дорогу. До конца с Корниловым, которого по личной инициативе его адъютанта-туркмена Хана Хаджиева джигиты-туркмены и казахи продолжали называть «Верховный» даже после передачи им командования Добровольческой армией генералу М.В. Алексееву, осталось 6 человек текинцев и один казах из киргизского (казахского) взвода полка, вошедших в его личный конвой и прошедших с ним весь путь, вплоть до самой гибели Корнилова 31 марта 1918 года под Екатеринодаром. Нужно отметить и то, что генерал Корнилов очень ценил верных туркмен-текинцев и казахов, всегда разговаривал с ними на их родном языке. Ибо будучи капитаном Царской армии он еще в конце XIX столетия служил в Закаспийской области и изучал язык местного населения.

Всего до своей родины – Туркмении и Казахстана из бойцов Туркменского (Текинского) полка в конечном итоге добралось не более 100-150 человек, среди которых был и Сейитмурад Овезбаев. Как видный военный деятель из местного населения он был избран военным министром заочно и в качестве как бы ассоциированного члена введен в состав правительства Туркестанской (Кокандской) автономии (с ноября-декабря 1917 – февраля 1918 гг., центр – г. Коканд), возглавляемого сначала Мухамеджаном Тынышбаевым (1879 – 1938), а затем Мустафой Чокаевым (Шокай улы, 1890 – 1941). По существу Туркестанская (Кокандская) автономия была неким, пусть неудачным и молниеносно кратковременным, прототипом независимых государств, появившихся в Центральной Азии после распада Советского Союза в 1991 году.

Сейитмурад Овезбаев как военный специалист не был востребован Советской властью. Никому из бывших джигитов-кавалеристов, возвратившихся в родной Туркменистан, в советское время до конца их жизни не были оказаны надлежащие почести, которые заслужили ветераны мировой войны своим подвигом на фронтах. Их просто не хотели замечать, а сами они были очень скромными людьми, любили молчать, нежели

рассказывать о своем героическом прошлом. Многие бывшие офицеры-туркмены были репрессированы.

На кануне ареста в 1932 году 43-летний Сейитмурад Овезбаев работал рядовым экономистом-плановиком в Госплане республики. Это и некоторые другие биографические данные о нем мы находим в сайте, который содержит важные сведения о жертвах советского режима в 1937 – 1938 годах: Овезбаев Сейитмурад, 1889 года рождения, уроженец села Ызгант Апхбадского района, туркмен, бывший офицер Царской и Белой армий, экономист-плановик Госплана Туркменской ССР. Коллегией ОГПУ 10 мая 1933 года осужден по ст. ст. 58-2-11 УК РСФСР на 10 лет ИТЛ. Отбывал наказание в Соловках, содержался на лагпункте Кремль. Особой тройкой УНКВД Ленинградской области 9 октября 1937 года приговорен к высшей мере наказания. Расстрелян в Карельской АССР (Сандармох) 27 октября 1937 года (В тот же день одновременно были расстреляны его «однодельцы»-туркмены Оразмаммед Вепаев и Кумушали Бориев) [См.: http://viz.nlr.ru/search/lists/t6/238_0.html (01.07.2011)]. Историческая личность Сейитмурада Овезбаева была реабилитирована 17 июля 1958 года, спустя более 20 лет как его самого физически не стало.

Автора данной статьи как филолога-культуролога наряду с другими фактами личной жизни Сейитмурада Овезбаева заинтересовало также его научное и литературное наследие. Оказывается, во второй половине 1920-х годов он выступал со своими статьями на страницах периодической печати. Так, в первом номере журнала “Туркменоведение” за 1927 год опубликована его статья под названием “Тони бек”, в которой в форме воспоминания анонимного участника-туркмена Геоктепинского сражения (скорее всего, это было воспоминание отца самого С. Овезбаева) рассказывается о трагических событиях 1879 и 1881 годов. В четвертом номере журнала за тот же год читатели ознакомились с туркменскими пословицами и поговорками в переводе на русский язык, осуществленным С. Овезбаевым с туркменского оригинала, которые были собраны и изданы видным туркменским филологом Мухаммедом Гельдыевым (1889-1931) в виде отдельного сборника в 1925 году в Апхбаде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гундогдыев О., Аннаоразов Дж. Текинский конный полк: слава и трагедия (1914–1918 гг.). Апхбад, 1992.
2. Соегов М. Три туркменских интеллигента, убиенных в Сандармохе // журнал “Türkmeneli”, No 37. Киркук (Ирак), 2011 (на тур. яз.).
3. Соегов М. Туркестанец Кумушали Бориев // Елдік-рухани жангыку жене «Медени мура»багдарламасы: ізденіс, тежрибе, нетиже. Халыкаралык гылыми-теориялык конференция материалдары. Астана, 2008.
4. Соегов М. Туркменский кавалерийский полк // Türkmen ylmý Galkynyş we halkara gatnaşyklar ýolunda (Ylmý makalalar ýygundy - 2011-3). Aşgabat: Ýlym, 2011.

5. Соегов М. Туркмены и Первая мировая война на страницах «Закаспийской туземной газеты» // Посьвящение восьмой годовщине независимости Туркменистана (Сборник статей). Ашхабад, 1999 (на туркм. яз.).
6. Солтанов А. Овезбаев из Кесеаркача. Ашхабад, 1992 (на туркм. яз.).
7. Тачмурадов Т., Соегов М. Мухаммед Гельдыев // Советская тюркология, № 6. Баку, 1979.

**M.SOEGOV (Ashgabat)
ASSOCIATED MEMBER OF THE GOVERNMENT
"KOKAND AUTONOMY": MINISTER OF WAR SEYITMURAD OVEZBAEV**

The article provides about Seyitmurad Ovezbaev's overview of the biographies and performances troops position. And also author of the article gives rise to talk of scientific and literary heritage of the expectations of future researchers.

Я.В.ПИЛИПЧУК

СОВРЕМЕННАЯ ТЮРКСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ
КЫПЧАКОВ

Мақала қыпшақтар тарихының қазіргі заманғы түркі тарихнамасына арналған. Автор қазіргі кезде түркі мемлекеттеріндегі қыпшақ тарихын зерттеушілердің еңбектеріне ғылыми талдау жасайды.

Makale Kıpçak tarihinin bugünkü Türk tarihnamesinden söz edilir. Yazar Kıpçak tarihinin araştıran bilim adamlarının eserlerine de değerlendirir.

Особенное значение для изучения истории кыпчаков имеют исследования ученых из тюркских стран. Анализ тюркской историографии позволяет по-новому видеть отдельные аспекты истории кыпчаков. До сих пор нет исследования, где бы была проанализирована современная тюркская историография истории кыпчаков. Данная статья носит обзорный характер.

Нужно отметить, что история кыпчаков активно исследуется в Казахстане. С. Ахинжанов развил идею Й. Маркварта о промонгольском компоненте этногенезе кыпчаков, а также пришел к выводу о существовании в восточном Дешт-и-Кыпчаке трех конфедераций кыпчаков. Он реконструировал генеалогию Иналджыка и Теркен-хагун. Впервые объектом исследования стал восточный Дешт-и-Кыпчак. Автор также специально исследовал монгольское завоевание владений восточных кыпчаков [1; 2].

Ведущий казахский куманолог Б. Кумеков исследует освещение истории кыпчаков в арабских и персидских хрониках. Также он исследовал этнонимиию восточной и западной части Дешт-и-Кыпчак. Он пришел к выводу, что этнические наименования обоих регионов очень похожи, только в разных частях Дешт-и-Кыпчак доминировали разные племена. Также в круг интересов исследователя входили сведения географических трактатов, письменных источников, вопросы этнической и социальной истории кыпчаков [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Б. Кумеков одним из первых тюркских исследователей рассмотрел проблему протомонгольского компонента в этногенезе кыпчаков, а также исследовал этнонимиию кыпчаков в Венгрии [11; 12]. В целом, исследователь рассматривал разные аспекты истории кыпчаков.

Казахский синолог и медиевист А. Кадырбаев коротко пишет историю отдельных кыпчакских племен до монгольского завоевания, но его куда больше интересует судьба кыпчакской диаспоры. Переводы китайских хроник позволили по-новому посмотреть на историю кыпчаков. Многие полководцы из кыпчаков и канглы принимали участие в военных кампаниях монгольской династии Юань. Автор также отметил роль кыпчакских династий в Болгарии, Египте и Индии. Нашли освещение и аспекты взаимоотношений кыпчаков с Венгрией и Грузией [13; 14]. Также необходимо сказать о вкладе казахских археологов в исследовании истории кыпчаков. Ф. Асланова занималась вопросами

взаимоотношений тюрок с угорскими и самодийскими народами [15]. А. Бисембаев исследовал кочевническую скульптуру на территории Западного Казахстана. Исследованы кыпчакские погребения на этой территории [16; 17].

При анализе современной турецкой историографии необходимо упомянуть о классиках историографии. Исследование турецкой историографии невозможно без упоминания о А. Н. Курате. Он освещал аспекты истории кыпчаков в связи с историей тюркских народов Причерноморья. Он упомянул о той роли, которую сыграли кыпчаки в победе византийцев над печенегами. Исследователь назвал практически все конфликты Руси с кыпчаками. Впервые он уделил внимание тому факту, что кыпчаки принимали участие в двух кампаниях кайзеров Священной Римской Империи [18; 19].

Статья М. Уйду Юсель посвящена битве на реке Калка. Проанализированы основные этапы кыпчакской экспансии и монгольского завоевания Дешт-и-Кыпчак. Также в статье проанализировано участие кыпчаков в политике на Балканском полуострове. Отдельная статья посвящена истории печенегов. История кыпчаков рассмотрена в контексте истории печенегов и освещена роль кыпчаков в победе ромеев над печенегами [20; 21]. М. Озьэтин фокусировал своё внимание на сведениях словаря Абу Хайана о кыпчаках. Исследователь осуществил попытку реконструкции кыпчакской этнонимии. Но конечно же в центре исследования была кыпчакская лексика этого словаря [22]. М. Ф. Кирзиоглу исследует историю кыпчаков на Северном Кавказе. Особенное внимание этот исследователь уделяет сведениям тюркских этических произведений о кыпчаках. В монографии также проанализированы политические процессы на Южном Кавказе и переселение кыпчаков Отрока в Грузию [23].

На данный момент в Турции ведущим специалистом по истории кыпчаков является А. Гёкбель [24]. Исследователь осветил происхождение этнонимов кыпчак и куман. Вопрос о миграциях кыпчаков освещен в связи с историей других тюркских народов, в частности, огузов. Исследованы аспекты истории кыпчаков на Ближнем Востоке. Кыпчаки и канглы воевали не только в составе войск Мамлюкского и Хорезмийского султанатов, но и в государствах Сельджукидов. Исследователь придерживается мнения о кыпчакском происхождении правящих династий Второго Болгарского Царства и Княжества Валахия. При реконструкции этнической номенклатуры Дешт-и-Кыпчак автор отдает предпочтение сведениям ад-Димашки [25].

Кыргызский медиевист Р. Абдуманатов в одной из своей статей поднял проблему происхождения кыпчакского вождя Бачмана [26]. В другой статье исследованы аспекты истории канглы. Кыпчакская эпоха в целом описана очень коротко. По мнению исследователя кыпчаки составляли правящую верхушку племени канглы [27]. Даже герой кыргызского эпоса Манас по легендам был кыпчаком [28]. Население кимакской провинции Кыркыхан было смешанным в этническом отношении. Степные регионы принадлежали кыпчакам, а горные

кыргызам. Отмечена заметная роль кыпчакского компонента в этногенезе кыргызов [29]. Исследователь сопоставляет кыпчакские племена с племенами более ранних эпох. Автор сделал ретроспективный обзор кыпчакской экспансии [30]. В Кыргызстане также была защищена диссертация турецкого исследователя М. Кылдыроглу о кыпчакско-кыргызских отношениях [31].

В туркменской и азербайджанской историографиях история кыпчаков рассматривалась в связи с историей огузов. З. Буниятов осветил политику Хорезмийского Султаната по отношению к кыпчакам, а С. Агаджанов коротко рассмотрел кыпчакскую экспансию на земли огузов и историю "Черных Клобуков" [32; 33].

Для татарской историографии характерен приоритет исследования истории Волжской Булгарии и Улуса Джучи. В статьях посвященных иным вопросам кыпчакская история рассматривается в контексте этих проблем. И. Измайлов исследовал кыпчакскую топонимию Поволжья и основные моменты монголо-кыпчакских войн [34; 35]. Д. Исхаков упоминает о кыпчаке Бачмане, который в "Дафтар-и Чингиз-намэ" упомянут как предок арских князей [34; 36]. М. Гатин исследовал освещение битвы на реке Калка в немецкой историографии [37]. Татарский иранист А. Арсланова, проведя анализ разных переводов хроник Рашид ад-Дин пришла к новому пониманию отдельных аспектов монгольского завоевания Дешт-и-Кыпчак. Страна Мерим это Крым. Рассказ Рашид ад-Дина о Бачмане был переписан у Джувейни, а сведения об алане Качир-укуле были вставкой самого Рашид ад-Дина [38]. В Башкортостане историю кыпчаков рассматривали в контексте истории башкирского народа. Р. Кузеев выделил племена кыпчакского происхождения в составе башкир и проанализировал данные их преджере [39].

На данный момент крупнейшими исследователями истории кыпчаков в тюркских странах являются Б. Кумеков и А. Гёкбель. Ученые Казахстана и Турции наиболее полно исследовали разные аспекты истории кыпчаков. Историки Кыргызстана, Турменистана, Азербайджана рассматривают историю кыпчаков в контексте истории своих стран и своих предков. Татарские и башкирские ученые рассматривают историю кыпчаков в контексте истории своих народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. –А.-А.: Илим, 1989. –291, [2] с.
2. Ахинжанов С.М. Хорезм и Дешт-и Кыпчак в начале XIII в. (о месте первого сражения армии хорезмшаха с монголами) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. –Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – С.326-335.
3. Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI –нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана.–М.: Наука, 1990. – Вып. 2. – С. 118-130.

4. Кумеков Б. Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока. – Т. X. – М., 1971. – с. 194-198 // <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388>
5. Кумеков Б.Е. Средневековые мусульманские карты как источник по расселению кыпчаков // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. – Бишкек: Илим, 1991. – С. 62-64.
6. Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кыпчаков, VIII- нач. XIII в. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 41 с.
7. Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь — С. 472-481.
8. Кумеков Б. Е. Кимаки и кыпчаки. Кимакский каганат // История татар.–Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. –Т.2: Волжская Булгария и Великая Степь — С. 459-471
9. Кумеков Б.Е. Исторический труд Ибн Халдуна по истории кыпчаков по арабским и персидским источникам // Бартольдские чтения. –М.: Наука, 1987. – С. 55-57.
10. Кумеков Б.Е. Средневековые кыпчаки по данным "Китаб ал- ибар" Ибн Халдуна // Информационный бюллетень. Международная ассоциация по изучению культур Центральной Азии. ЮНЕСКО.–М.: Наука, 1988. – Вып.13. – С. 95-102.
11. Кумеков Б.Е. Казахи и венгры: общие исторические корни // <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388>
12. Кумеков Б.Е. Этнокультурные контакты кыпчаков и татар по арабо-персидским источникам // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности (XXIX сессия РИАС).– М.: Наука, 1986. –Ч.1. – С. 39-41.
13. Кадырбаев А.Ш. За пределами Великой степи. –Алматы: Демеу, 1997. –198 с.
14. Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII –XIV вв. –А.-А.: Гылым, 1990 – 160 с.
15. Арсланова Ф.Х. К вопросу о связях племён Павлодарского Прииртышья с населением Западной Сибири (VII-XI вв.) // Этнокультурные процессы в Западной Сибири. – Томск: Издательство Томского Государственного университета, 1983. –с. 105-117 // <http://kronk.narod.ru/library/arslanova-fh-1983.htm>
16. Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII-XVIII в.) — Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. — 232 с.
17. Бисембаев А.А., Усманова Э. Р., Боталов С. Г. Памятники кыпчак-половецкого этапа // Археология Южного Урала. Степь. — Челябинск: РАН Уральское отделение, Южно-Уральский Институт истории и археологии, Челябинский научный центр, Южно-Уральский государственный университет, 2006. — С. 409-414
18. Kurat A. N. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri — Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1972. — 511 s.
19. Kurat A. N. Peçenek tarihi/ A. N. Kurat. — İstanbul : Devlet Basımevi, 1937. — 285 s., 6 harita ; 24 cm.
20. Uydu Yücel M. End of cumans: battle of Kalka and their entrance into eastern Europe. // <http://www.iie.kz/magazine/11/13.jsp>
21. Uydu Yücel M. Pechenegs on the Balkans // The Turks. — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. — Vol. I. — P. 632-642.
22. Özyetgin A. M. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan'ın bilgisi dâhilindeki türk dünyası // <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/921/11486.pdf>.
23. Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII - M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118 - 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992. –XXIII+278 s.+4 s.

24. Gökbel A. Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi). Istanbul: Ötüken Neşriyat, 2000. –384 s.
25. Gökbel A. Kıpçaks and Kumans // The Turks. Ankara, : Yeni Türkiye Yayinlary 2002. — Vol. 1. — P. 643-659.
26. Абдуманапов Р.А. К вопросу происхождения кыргызского племени Азык // Международная научно-практическая конференция "Актуальные проблемы истории Саяно-Алтая и сопредельных территорий" 6-12 сентября 2001 г. – Абакан: изд-во Хакасского государственного университета имени Н.Ф. Катанова, 2002. // <http://www.kyrgyz.ru/?page=77>
27. Абдуманапов Р.А. Культурно-историческая основа кыргызского племенного образования кангды // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. — М.: Восточная литература, 2006. — С. 6-20.
28. Абдуманапов Р.А. О кыпчакских корнях кыргызского эпоса// http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/ra_abdumanapov_o_kypchakskih_kornyah_kyrgyzskogo_eposa_manas/
29. Абдуманапов Р.А. Кожомшукур // http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/kyrgyz-kypchaki_kozhom-shukur_zapadno-kypchakskiy_krug_plemen_zaklyuchenie/
30. Абдуманапов Р.А. Экспансия кыпчакских племен // <http://www.kyrgyz.ru/?page=89>
31. Кылдыроглу М. Этнополитические связи кыргызов и кыпчаков во второй половине // Автореф. дис... канд. ист. наук Бишкек: Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, 2007. – 20 с.
32. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097-1231. –М.: Наука, 1986. – 247 с.
33. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. –Ашхабад: Илым, 1969. – 297 с.
34. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI-первой четверти XV в. –Казань: Институт истории АН РТ, 2000. – 136 с.
35. Измайлов И.Л. Походы в Восточную Европу 1223-1240 гг. // История татар. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2009. — Т.3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII-середина XV в. — С.133-160
36. Исхаков Д.М. Родословные и эпические произведения как источник изучения истории сословий Улуса Джучи и татарских ханств // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223-1556. — Казань: Институт истории АН РТ, 2001. — С. 329-366.
37. Гатин М. Немецкие историки о битве на Калке // Гасырлар Авазы / Эхо веков. – №3-4. –Казань, 2003. // http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymou/main/?path=mg:/numbers/2003_3_4/06/06_1/
38. Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... – Казань: Татарское книжное издательство, 2002. – 239 с.
39. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа — М.: Наука, 1974. — 571 с.

REZUME

Y.PYLYPCHUK (Kiev)

MODERN TURKIC HISTORIOGRAPHY OF THE QIPCHAQ HISTORY

This article is dedicated to the modern Turkic historiography of the Qipchaq history. At present, the major researchers in the history of Qipchaqs in Turkic countries are B. Kumekov and A. Gökbel. Scientists of Kazakhstan and Turkey fully explored different aspects of the history of Qipchaq. Historians of Kyrgyzstan, Turkmenistan, Azerbaijan are studying the history of Qipchaq in the context of the history of their countries and their ancestors. Tatarian and Bashkirian scientists see the history of Qipchaq in the context of the history of their people.

А. НАЗАРОВ

ТРАНСПОРТНАЯ ИНФРАСТРУКТУРА ТУРКМЕНИСТАНА: ВОЗРОЖДЕНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Мақалада қазіргі уақытта Түркіменстанның транспорттық және энергетикалық инфрақұрылымын тереңейті дамытуға байланысты жобалардың жүзеге асырылуы және олардың Ұлы Жібек жолын жаңғыртудағы ролі жөнінде сөз болады.

Yazar Türkmenistan'ın Ulaşım yapısını yeniden yapılması ve Büyük İpek Yolu'nun canlandırılması konusunda araştırmıştır.

На новом историческом этапе своего развития Туркменистан известен как страна, активно участвующая в международном сотрудничестве, при этом внешнеполитический курс, основанный на принципах позитивного нейтралитета, приобретает всё более конкретное содержание.

В рамках реформ, развернувшихся в нашей стране по инициативе Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова, продолжается реализация масштабных проектов по коренной и комплексной модернизации и развитию транспортной инфраструктуры.

Формирование в регионе разветвлённой инфраструктуры транспортных коммуникаций призвано способствовать реализации огромного экономического потенциала региона и тем самым - упрочению мира, стабильности и безопасности, всеобщему устойчивому социально – экономическому развитию.

В своё время Великий Шелковый путь проходил через оазисы, горы, степи и пески, города и населённые пункты. Начиная с раннего средневековья, этот огромный и чрезвычайно длинный путь, внес неопределимый вклад в развитие различных цивилизаций. Из глубокой древности до наших дней к нам пришли такие понятия как внешняя политика, дипломатия, международная торговля, глобализация, интеграция и др. Великий Шелковый путь начинался из центральных районов Китая, проходя через всю Центральную Азию, протяженностью около шести тысяч километров и доходил вплоть до берегов Средиземного моря. Этот караванный путь пролегал с Востока на Запад и Юга на Север и составлял целую систему караванных дорог с соответствующей инфраструктурой. Туркменистан располагался на перекрёстке этих транспортных коридоров. При этом основным средством передвижения являлся гужевой транспорт.

Эпоха великих географических открытий, освоение новых земель и развитие международной торговли потребовали дальнейшего совершенствования транспортных средств. В свою очередь, развитие транспорта, особенно морского, связало между собой все материки, а железнодорожного транспорта, соединило внутренние части континентов,

позднее, на автомобильном транспорте перевозились мелкие грузы, что в целом способствовало качеству жизни.

Бурное развитие крупной машинной индустрии дало мощный импульс международной торговле, а резкое улучшение средств и путей сообщения позволило вовлечь в обмен массовые грузы в виде сырья, полуфабрикатов и готовых изделий. Только за XVIII век обороты международной торговли выросли в 5, а в XIX веке – в 10 раз [14, 70].

Современный Туркменистан своим географическим положением прямо предназначен к тому, чтобы восстановить свою историческую роль, «перекрёстка семи дорог света», стать связующим звеном глобальных транспортных коридоров Север – Юг и Запад – Восток, активно влиять на укрепление взаимовыгодных экономических связей целых континентов.

В этой связи обретает особую значимость создание транспортного коридора Север-Юг. Новая стальная магистраль, которая по выражению туркменского лидера призвана стать «мостом» из Европы в Азию и сулит значительное сокращение транспортных и иных издержек, рост товарооборота на континенте. Железная дорога Узень-Гызылгая-Берекет-Этрек-Горган обеспечит европейским и азиатским странам удобный, экономичный путь в Южную Азию, к портам Персидского залива.

Для примера, маршрут Север – Юг, по которому транзитные грузы проследуют из стран Индийского субконтинента и Персидского залива через Иран, Туркменистан, Казахстан, Россию в страны Северной и Восточной Европы, в три раза короче, чем путь через Суэцкий канал, а из стран Европы до портов Персидского залива расстояние уменьшается на 600 км. В этой связи, перевозить грузы по коридору Север – Юг значительно выгоднее, и это значительно отразится на ценах перевозимых товаров.

Ввод в действие этой стальной магистрали позволит перевозить до 6 миллионов тонн грузов в год. При этом, к концу 2015 года общая протяженность всех железнодорожных путей в Туркменистане составит 3900,0 км, будут проведены работы по реконструкции объектов инфраструктуры.

С началом эксплуатации транснациональной железной дороги «Север- Юг» Туркменистан выйдет на уровень государств, обладающих стратегически важной системой межконтинентальных железных дорог.

Кроме железнодорожного, ускоренными темпами осуществляются работы по обновлению технической базы автомобильного транспорта, увеличатся виды и количество оказываемых услуг. В связи со специальным Постановлением Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова в 2014 году завершится строительство всех магистральных автомобильных дорог, соответствующих международным

стандартам «Туркменбаши – Ашхабад – Мары – Туркменабад – Фараб» и «Ашхабад – Каракумы – Дашогуз». Намечается строительство новых скоростных шоссе со всей необходимой инфраструктурой. Их общая протяженность составит около 1700 километров.

В связи с этим необходимо отметить самый передовой на сегодняшний день нанометод германской компании «KINPRO Holding GmbH». По всему миру накапливается опыт применения технологии этой компании, отвечающей требованиям охраны окружающей среды. Речь идёт о самой передовой нанотехнологии современного уровня, позволяющая сделать надёжное основание под строительство дамб и водохранилищ, туннелей и каналов, а также различных дорог – от велосипедных площадок и автостоянок до современных автобанов и взлётно – посадочных полос, причем даже на спатких или водоносных грунтах. Наиболее эффективно применение технологии при строительстве на слабых и движущихся грунтах. В итоге защиты насыпных дамб из пористой гальки из эластомеров, гасящих волны, испытание обработанных с помощью данной технологии асфальтов, выдерживающих гораздо большую нагрузку – грунтовое основание платформы становится настолько прочным и плотным, что сам каток и тяжелые автогрейдеры не оставляют на нём следов. Специалисты считают такое «предварительное» покрытие крепче бетона, которое к тому же эластично и совершенно неприступно, например, для околородных растений и животных, если облицовываются откосы водотоков, фиксирующих поверхность. Основная функция таких защитных слоёв в дорожном строительстве – снятие напряжения между различными пластами – морозостойкого, водостойкого и др. В ходе расчетов выявляется экономия строительных материалов до 30 – 60 процентов, средств на транспортировку, ремонт и обслуживание возведённых объектов. Движение по основанию будущей дороги разрешается сразу после завершения строительных работ, а основание может быть использовано повторно, так как материалы от KINPRO не теряют своих свойств при механическом повреждении. Проведение работ требует минимального использования техники и рабочей силы, при этом возможно уменьшение толщины асфальтового покрытия, а допустимая нагрузка увеличивается в разы по сравнению с дорогами, построенными обычным способом. Здесь, передовая технология стабилизации грунтов состоит из двух компонентов полимеров – жидкого и порошкообразного, где один является составляющей частью другого, наносимых поочередно. Нанометод германской компании обладает повышенной морозоустойчивостью и сопротивляемостью водной и ветровой эрозии, а основание дороги будет иметь более высокую гибкость и упругость [12, 4].

Вступление Туркменистана в Международную организацию гражданской авиации (ИКАО) создаёт самые широкие возможности для развития сотрудничества в воздушно - транспортной сфере.

В сфере воздушного транспорта будут осуществлены мероприятия по расширению авиапарка и географии полётов, оснащению его всеми видами необходимой авиационной техники нового поколения, развитию рынка внутренних авиасообщений, строительству новых и реконструкции действующих аэропортов.

В 2011 году в развитие гражданской авиации страны было инвестировано 250 миллионов долларов США. Из них 30 миллионов – на развитие социальной сферы [13, 2].

Особое внимание в стратегии развития транспортной сферы уделяется созданию национального морского флота.

По морскому транспорту предусматривается создание технически оснащенного современного морского флота страны, укомплектованного морскими пассажирскими судами, танкерами, буксирами и сухогрузами, строительство судоремонтного и судостроительного завода.

Относительно новыми транспортными магистралями в Туркменистане являются нефтепроводы и особенно газопроводы, которые призваны увеличить экспортные мощности страны и сыграть решающую роль в деле диверсификации транспортных маршрутов туркменских энергоносителей.

Строительство магистрального газопровода Восток – Запад протяженностью почти в тысячу километров внутри территории Туркменистана реализует важнейшую задачу создания единого транскоркменского газотранспортного кольца.

Кроме действующих, уже функционируют транснациональные газопроводы по маршрутам Туркменистан - Китай и вторая ветка Туркменистан – Иран, положено начало практической реализации проекта транснационального газопровода ТАПИ (Туркменистан – Афганистан – Пакистан – Индия), на стадии разработки Транскаспийский газопровод «Набукко». Строительство Транскаспийского трубопровода обеспечит развитие сотрудничества в топливно – энергетической сфере с соседним Азербайджаном, дружественной Турцией и с государствами Европы.

Многопрофильная транспортная инфраструктура Туркменистана и возрождаемый Великий Шелковый путь будет служить национальным интересам своего народа и во имя всеобщего блага. Здесь Туркменистан не просто возрождает Великий Шелковый путь – он становится важнейшим международным торговым центром и транспортным узлом региона.

За счет создания благоприятного инвестиционного климата будет обновлён весь транспортный комплекс, внедрены прогрессивные

технологии производственного процесса. Гармоничное взаимодействие всех видов транспорта позволит достичь скорости грузового сообщения до 15 – 20%, будут созданы дополнительные рабочие места в системе транспорта и смежных с транспортной отраслью сферах, увеличатся объёмы транзита через территорию Туркменистана и повысятся доходы от транзитного движения в 2 – 3 раза, что весьма существенно отразится на повышении жизненного уровня населения.

Весьма конструктивными являются инициативы Президента Туркменистана по развитию позитивного сотрудничества стран Центральной Азии и достижению устойчивого развития этого региона. Напомним, что с высокой трибуны 65-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, (сентябрь 2010), Гурбангулы Бердымухамедов выдвинул предложение, направленное на развитие инфраструктуры транспортного сообщения в Центральной Азии и района Каспийского бассейна. Эти инициативы в своё время нашли широкую поддержку международного сообщества.

Президент Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедов, отдавая должное перспективам развития транспортно - коммуникационной инфраструктуры в Центральной Азии и зоне Каспийского бассейна, отметил целесообразность активного подключения к этой работе специализированных структур ООН, в первую очередь, Европейской экономической комиссии (ЕЭК ООН), Экономической и социальной комиссии для Азии и Тихого океана (ЭСКАТО), чья деятельность непосредственно связана с реализацией региональных и межрегиональных социально-экономических программ и проектов.

В контексте реализации выдвинутых инициатив, в феврале 2011 года в туркменской столице состоялись результативные встречи в Министерстве иностранных дел, Министерстве автотранспорта, а также в других отраслевых организациях страны с членами представительной делегации международного объединения автомобильного транспорта (IRU), где были высказаны намерения специализированных организаций IRU ООН и других международных корпораций активно сотрудничать с Туркменистаном в этом направлении.

Таким образом, в силу особенностей географического расположения Центральной Азии и Каспийского региона безусловно важнейшим и перспективным видится развитие в Туркменистане транспортной и коммуникационной систем, требующего дальнейшего совершенствования до уровня мировых стандартов, применения передового мирового опыта развития инфраструктуры в сочетании с лучшими национальными традициями и потребностями.

На 66-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (сентябрь 2011) Туркменистан выдвинул предложение о разработке межрегиональной

специальной Программы по транспортному сообщению под патронажем ООН, в рамках которой возможно будет разработать мероприятия по наращиванию транспортного коридора Центральная Азия – Персидский залив, а также развитию транспортного сообщения в Каспийско – Черноморском регионе.

Весьма актуальными являются инициативы Туркменистана по всеобщей энергетической безопасности и активизации сотрудничества в топливно – энергетическом секторе. Туркменистан, для которого диверсификация энергетических потоков и создание новой, многосторонней трубопроводной инфраструктуры являются приоритетными направлениями развития внес новые предложения по организации и реализации инициатив нашей страны по всеобщей безопасности и активному сотрудничеству в топливно – энергетическом секторе под патронажем Организации Объединённых Наций.

Реализуемые и намеченные на перспективу проекты в области создания современной транспортной и энергетической инфраструктуры, стратегия опережающего развития туркменского топливно-энергетического комплекса, выделение значительных инвестиций на техническое перевооружение предприятий нефтегазовой отрасли, модернизация действующих межгосударственных газопроводов и строительство новых транснациональных магистралей, открывает самые широкие перспективы в развитии глобального энергетического сотрудничества.

Функционирование трансконтинентальных магистралей, которые практически совпадают с направлениями Великого Шелкового пути, обеспечит благоприятные возможности для активизации внешнеэкономических связей Туркменистана. Помимо расширения транзитных перевозок, это будет вести к углублению регулярных культурных и туристических контактов со многими странами мира, что, в свою очередь, будет способствовать возрождению Великого Шелкового пути.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердымухамедов Г. Государственное регулирование социально-экономического развития Туркменистана. Ашхабад-2010, 445 с.
2. «Нейтральный Туркменистан», Туркменистан связующее звено глобальных транспортных коридоров Север-Юг и Запад-Восток. № 305 (26119) от 3 декабря 2010 года, с.1-2.
3. «Там же». Возрождение Великого Шелкового пути. № 66 (26213) от 17 марта 2011 года, с.3.
4. «Там же», № 53 (26200) от 3 марта 2011 года, с. 1-2.
5. «Там же», № 300 (26114) от 27 ноября 2010 года, с.3.

6. «Там же». Развитие национальной системы транспорта. № 17 (26164) от 20 января 2011 года, с. 2.
7. «Там же», № 234 (26048) от 18 сентября, с. 1-3.
8. «Там же». Туркменистан – связующее звено важнейших транспортных коридоров Евразийского континента. № 106 (26253) от 26 апреля 2011 года, с. 2.
9. «Там же». Реализация потенциала транспортного комплекса. № 107 (26254) от 27 апреля 2011 года, с. 2.
10. «Там же». № 113 (26260) от 4 мая 2011 года, с. 1.
11. «Там же». № 216 (26363) от 18 августа 2011 года, с. 2.
12. «Там же». № 14 (26503) от 17 января 2012 года, с. 4.
13. «Нейтральный Туркменистан», № 37 (26526) от 7 февраля 2012 года, с. 2.
14. Экономическая, социальная и политическая география. Ростов на Дону, 1999., с.70.

REZUME

A.NAZAROV (Ashgabat)
TRANSPORT INFRASTRUCTURE TURKMENISTAN:
Great Silk Road revival

The article about the revival of the great silk road and projects developmnt of transport and energy Infrastructure of Turkmenistan.

М.А.ХАЙРУДДИНОВ

ПРОБЛЕМА ВОЗРОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ
КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ НАРОДА В УКРАИНСКОЕ И
ЕВРОПЕЙСКОЕ СООБЩЕСТВА

Мақалада қырымтатар мәдениетінің қалыптасу жолдары мен бастаулары түрік өркениетінің бір бөлігі (XIII–XXI ғғ.) ретінде қарастырылады. Халық мәдениеті дамуының ғаламдық және репатриация жағдайы мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді.

Makalede Türk medeniyetinin bir parçası olan Kırım-tatar kültürünün yeniden gelişmesi söz edilir. Yazar söz konusu halk kültürünün gelişirilmesine ayrıca önem vermektedir.

Всеобщая глобализация, охватившая современный мир, пытается нивелировать национальные культуры, усреднить или вовсе заменить их новой эрзацкультурой, псевдо-, поп- или антикультурой. В средствах массовой информации открыто пропагандируется цинизм, жестокость, разврат и т. п. Только всемерное развитие, укрепление национального самосознания, народной культуры, веры, морали, духовности может защитить общество от этого всемирного безумия.

Разрушение уникальных форм бытия, исторически сложившихся форм сознания, характерные для развитых европейских стран, сегодня коснулись и новых суверенных государств (включая Украину). Эти процессы накладываются на последствия других явлений, которые начались значительно раньше и сопровождались жестокими репрессиями, прямым геноцидом ряда народов. Разделили эту участь и украинцы, и крымские татары, подвергшиеся частичной и полной депортации.

В настоящее время крымским татарам удалось снова собраться вместе и воскреснуть как народ, проживающий на крымском полуострове. Дома и за рубежом их в значительной степени воспринимают как общность, исторически принадлежащую Крыму и имеющую право депортированного народа возвращаться на свою родную землю. Кроме того, они стали частью украинского общества.

Крымскотатарский народ (само название: кырымтатарлар) сформировался в Крыму как единая этническая общность при общем эволюционном развитии языка, культуры, обычаев, религии, то есть как автохтонное население полуострова, в результате слияния мигрировавшего в Крым преимущественно кочевого тюркоязычного населения и обитавших здесь оседлых жителей степных, горных и южнобережных частей полуострова [11]. Антропологический тип южнобережных и горных крымских татар – европеоидный, у степных заметна монголоидная примесь. Их язык относится к кыпчакско-половецкой подгруппе тюркских языков. В нем чувствуется влияние арабского и персидского языков. По вероисповеданию – мусульмане-сунниты [1].

В настоящее время крымские татары живут в основном на территории Украины (Автономная Республика Крым), в Узбекистане, Краснодарском крае.

Небольшими группами они проживают также в других районах России, Казахстане, Таджикистане и Туркмении. По последним данным, общая численность вернувшихся в Крым крымских татар превысила 300 тыс. человек. Предполагается, что вернется еще 250–300 тыс. человек (Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці [2]).

Крымскотатарские диаспоры существуют в Болгарии, Румынии, Соединенных Штатах Америки, Германии, Польше, Литве и Белоруссии. Эмигрировавшие крымские татары образовали своеобразные колонии (землячества). Наиболее значительной является та, что расположена на территории современной Турции (основная часть крымских татар живет в Анкаре, Стамбуле, Эски-Шехире, Бурсе, Конии, Коджаэли и др.).

Ученые-этнологи совершенно справедливо связывают происхождение того или иного народа прежде всего с конкретной территорией, с определенной географической средой. Народ приспосабливается к ландшафту, подчиняя свои занятия выживанию в этих природных условиях (земледелие, скотоводство, рыболовство, охота и т. д.), и создает культуру, связанную с ними. Крым в этом отношении не является исключением.

Степень разработанности проблемы исследования. В современных условиях существования общества, этносов, культур, закономерным является повышение исследовательского интереса к этнокультурным проблемам со стороны философов, культурологов, социологов и других ученых не только с целью изучения их возможностей самосохранения и развития, но и прогнозирования, разработка моделей будущего развития.

Анализ имеющихся источников и литературы по избранной теме, посвященных изучению культуры крымскотатарского народа, способствовал появлению разных исследовательских подходов к изучению комплекса национальных проблем, процесса развития национальной культуры. Своим содержанием и направленностью они помогли формированию и разработке структуры авторской концепции исследования крымского региона, которые позволили осмыслить его в контексте глобализации.

В этом важную роль сыграли исследования А. И. Арнольдова, И. Горловой, А. Я. Гуревича, А. Н. Чумакова, Б. С. Ерасова, В. М. Межуева, Г. В. Драча, А. В. Лубского, Т. Г. Лешкевич и др.

При формировании теоретической базы данного исследования по проблеме культуры автор использовал работы Ю. А. Жданова, В. Е. Давидовича, А. И. Арнольдова, В. С. Степина, Н. Бор, И. И. Осинского, О. Н. Деминиа, В. С. Поликарпова, Ю. Г. Волкова, Г. Д. Гачева и др.

В связи с тем, что в современной литературе по глобализации высказываются различные, порой радикальные мнения, касающиеся вопроса о глубине ее влияния на национальную культуру, на положение человека в

обществе, автору пришлось изучить обширный пласт литературы. Так, определяющий вклад в исследовании и выявлении понятия «глобализация» внесли Р. П. Ващекин, М. Н. Руткевич, Р. Фольк, М. Уотерс, Н.Е. Покровский, Л.М. Дробижина и др.

В исследованиях последних десятилетий много внимания уделяется тенденциям развития этноса и этнической культуры. Исследовать вопросы этнической и традиционной культуры и их взаимодействие помогли работы А. Г. Агаева, А. Ю. Шадже, М. С. Джунусова, И. И. Осинского, Х. Г. Тхагапсоева, Р. Д. Хунагова, О. Н. Деминия, В. В. Черноус и др.

При рассмотрении национальных и культурных процессов в регионе автором использовались труды О. Акчокраклы, А. Андреева, Н. Аристова, Н. Баскакова, С. Бахрушина, У. Боданинского, М. Броневского, В. Возгина, В. Ганкевича, Л. Гумилева, Н. Карамзина, А. Маркевича, Е. Маркова, К. Мусаева, В. Семенова-Тян-Шанского, В. Смирнова, И. Тунманна, Ф. Хартахая, Э. Челеби, Л. Якобсона и др.

По вопросам влияния глобальных процессов на национальную культуру нами использовались исследования таких авторов, как Т. П. Григорьева, И. А. Василенко, С. А. Арутюнов, А. Г. Косиченко и др.

Сущность этнокультурных ценностей и ценностных ориентации рассматривалась в трудах И.Канта, И. И. Осинского, Н. Н. Мачурова, Г. Риккерта, А. Маслоу, И. Сурина, А. П. Тугаринова, С. Л. Рубинштейна, Д. А. Леонтьева и др.

Особый интерес в плане проводимого нами исследования представляют работы ученых, занимающихся изучением этнопедагогики родственных тюркских народов (Р. Абдыраимова, И. Арабов, В. Афанасьев, Г. Волков, А. Гашимов, К.Б.Жарыкбаев, М. Изатова, А. Измайлов, С. Исоева, З. Кадырова, М. Мирзоев, К. Пирлиев, С. Раимова, С. Рыгзынов, М. Сайфуллаева, К. Сейсембаев, А. Табулова, С.А.Узакбаева, Я. Ханбиков).,

В своем развитии крымские татары прошли сложный и длительный путь от разноплеменного объединения до крымскотатарского этноса, подтверждением чего являются специфические формы материальной и духовной культуры, нашедшие отражение в ярких самобытных чертах народа.

Культура этнической общности представляет определенную целостность, состоящую из многих компонентов (язык, религия, традиции, литература, история, музыка, изобразительное искусство, театр, народные обряды, народные песни, народные танцы, нормы поведения, устное народное творчество и т. д.), каждый из которых является системой и подсистемой взаимосвязанных и взаимопроникающих друг в друга элементов.

История развития народной культуры крымских татар подразделяется нами на два этапа: догосударственный период и период государственности.

Богатейшим культурным наследием первого периода является народный эпос, в частности, героические дестаны «Эдиге», «Чорабатыр», «Эр Таргъын», «Къошланды-батыр». Лирические дестаны представлены текстами следующих устно-поэтических произведений: «Таирнен Зоре», «Апшикъ Гъариш», «Нар къамыш», «Къозу-Кюрпеч». Особенно ярко народная культура отражена в песенном творчестве крымских татар.

Образование Крымского ханства в XIII–XVI вв. усилило процесс формирования крымских татар как народности. С образованием Крымского ханства (1428–1783 гг.) поступательное развитие экономики, рост городов привели к возникновению высокоразвитой профессиональной культуры, включающей ремесленное и гончарное дело, ткачество, промыслы, изготовление ювелирных изделий, медно-чеканное производство и др. Среди широких масс распространилась элементарная образованность, было введено обязательное начальное обучение. Появились мектебы (школы) и медресе (высшие школы), например, «Зынджирлы медресе» в Бахчисарае (XV в.), медресе в Гезлеве (г. Евпатория) (XVI в.) и др. Народные знания начали перерастать в отдельные разделы науки. В результате деятельности народа была создана оригинальная культура, включающая в себя народные знания, поэтическое творчество, народную музыку, верования, изобразительно-прикладное искусство и т. д.

В нашей работе прослеживается культурное взаимодействие предков крымских татар с тюркскими и славянскими народами-соседями: народами. В своем развитии Крым испытал влияние древнеримской, греческой, арабo-мусульманской и тюркской и славянской цивилизаций. Среди факторов, влияющих на складывание и развитие нации, можно выделить две большие группы: объективные, отражающие территориальные, политические, экономические, социальные связи, и субъективные, отражающие культурные отношения.

В рамках сложившейся культуры народа формировалась у крымских татар своя система правил и норм поведения в обществе и семье, нашедшая отражение в моральном кодексе, закрепленном в специфических формах народного творчества: виды трудовой деятельности, ремесла, традиции, обычаи, праздники, обряды, фольклор, игры, танцы, народный костюм и другие. В совокупности они составляли основу народной педагогики

Первыми исследователями народной педагогики были писцы и книжники, создавшие свои произведения для широкого круга людей. Большой шаг вперед в изучении «литературы мудрости» сделали древневосточные философы, которые специально занимались опросом египетских жрецов и вавилонских халдеев, пытаясь найти «золотые крупицы» народной педагогики.

Педагогика всегда была тесно связана с философией, так как сама зародилась и формировалась в недрах этой важной общественной науки.

Кинди, Фараби, Бируни, Ибн Сина (Авиценна), Омар Хайям, Ибн Рушди (Аверроэс), Насирэддин Туси – все это имена не только представителей философской мысли, но и первых исследователей народной педагогической культуры.

В период образования централизованных тюркских государств (Саманиды, Караханиды, Газневиды, Сельджукиды, Хорезмшахи) быстро развивалась и тюркоязычная литература, связанная прежде всего с именами выдающихся тюркологов Юсуф Баласагунского и Махмуда Капгарского.

Значительное место в культурной жизни средневековья заняли произведения суфийских поэтов, проповедников ислама, в частности Ахмада Ясави (XIII в.), которому принадлежит сборник стихов «Диван-и Хикмат» («Книга премудрости»). Это один из древнейших литературных памятников тюркоязычных народов. В нем проповедуется аскетизм и смирение, вместе с тем в сборнике можно встретить культурно-историческую и социально-бытовую информацию [3].

В этом почетном ряду важное место занимают видные деятели тюркской культуры Низаматдин Мир Алишер Навои, Захиретдин Бабур, Авхади Марагаи, Кул Гали, Шигабетдин Марджани, Ашхык Умер и др.

Как и подобает гениальному человеку, выдающийся крымскотатарский просветитель И. Гаспринский (1851–1914 гг.) увидел в ученых-энциклопедистах, поэтах и философах Ближнего и Среднего Востока эпохи средневековья родоначальников культуры мусульманских народов Востока. Он горел желанием сделать их идейное наследие достоянием не только крымских татар, но и всех народов мира.

Так возникла книга Гаспринского «Туркистан улемасы» («Туркестанские ученые»), изданная в Бахчисарае в 1900 году. В слове от издателя Гаспринский пишет: «Когда мы ищем истоки развития науки мусульманских народов, то находим их прежде всего в Туркестанском крае. Мы здесь находим ученых, которые внесли большой вклад в развитие различных отраслей науки. Даже в период, когда в Европе наука еще была слабо развита, в Туркестанском крае жили и творили выдающиеся ученые» [4, 24].

Важнейшими источниками крымскотатарской культуры являются древнетюркские памятники рунической письменности; народный эпос: «Китаби деде Коркуд» (V–VII вв.), «Манас» (VII–X вв.), «Кёр-оглы» (XVI–XVII вв.), «Законы Ясы» (XIII в.), «Кодекс Куманикус» (XIII–XIV вв.); литературные произведения, написанные на тюркских языках с использованием арабского алфавита: «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») (XI в.), «Дивану лугат ит-турк» («Словарь тюркских языков») (XI в.), «Кыйсса-и Йусуф» (XII в.); литературные произведения, написанные на персидском языке: «Синдбад наме» (VIII в.), этико-дидактическим произведением «Кабус наме» (XI в.); вещественные источники (материалы археологических исследований в регионах проживания тюркских народов,

произведения искусства, орудия труда, жилища); повседневный обиход, традиционный быт и этикет тюркских народов.

Культурные связи тюркских и славянских народов, имея богатую историю, уходят своими корнями в глубь веков. Возникнув еще в период Киевской Руси, они последовательно развивались, своеобразно проявлялись на различных этапах истории этих народов. Значительными были связи в области фольклора, что нашло отражение в народных пословицах, анекдотах, сказках, загадках, легендах, песнях.

Упоминания о предках крымских татар, например, печенегам, половцам, встречаются уже в древних литературных памятниках Киевской Руси: в «Повести временных лет», составленной Нестором в Киево-Печерской лавре ок. 1113 г., в «Слове о полку Игореве» (XII в.) и др. Сведения о крымских татарах имеются в поэме Симона Пекалида (XVI в.) «Про Острозьку війну під П'яткою», где крымские татары упомянуты под именем киммерийцы; в «Віршах на жалісний погріб пляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касьяна Саковича (XVII в.); в «Співаках» Бартоломея Зимовича (XVI в.); в стихах Лазара Барановича (XVII в.), например: «Татарин шлюндрує, як в себе, кочує»; у Семена Дивовича (XVIII в.) в поэме «Розмова Великої Росії з Малою Росією» и т. д.

В связи с возвращением и обустройством крымских татар на родине актуальность обращения к совместному богатому прошлому значительно возрастает. Однако этот вопрос ни в украинской, ни в крымскотатарской науке до настоящего времени не стал объектом фундаментальных научных исследований. Отдельные попытки, сделанные в этом направлении, носили не комплексный, а скорее всего локальный, фрагментарный характер.

Пути развития культуры.

Культура может развиваться только при условии, что есть или будут люди, умеющие ее воспроизводить и совершенствовать. Передача этнокультурной информации осуществляется различными способами, преимущественно через произведения материальной и духовной культуры; однако главной формой подобной передачи стал язык, обладающий отчетливо выраженными этническими функциями. Язык выступает главным фактором интеграции этноса, важнейшим средством межпоколенной культурной преемственности, одним из этнодифференцирующих признаков.

Наиболее устойчивые компоненты культуры называются традициями. Они пронизывают все стороны общественной жизни. Именно благодаря традициям происходит воспроизводство культурного наследия народа.

Современный период этносоциального развития крымскотатарского народа, по нашему мнению, характеризуется двумя основными тенденциями – возрождением и развитием (1989 – 2012).

Первая тенденция отличается, прежде всего, бурным возрождением всего национального, самобытного, проявляющегося в восстановлении традиционного образа жизни на родной земле, обычаев, традиций и обрядов

предков. В бытовой, семейной жизни крымских татар возрождаются старые обычаи бракосочетания (традиционное сватовство – кьудалыкъ, назначение векил-баба – посаженного отца), воспитание детей у бабушек и дедушек и т. п. В местах компактного проживания крымских татар сохраняется традиционная локализация семейно-родственных групп на определенной территории для удобства проведения национальных ритуалов и обрядов.

Большое место в образе жизни современных крымских татар стала занимать религия: открываются мечети, медресе, различные общественные мероприятия стали начинаться с чтения Корана, отмечаются мусульманские праздники, совершается паломничество мусульман в Мекку и др.

В условиях демократизации общественной жизни возрождаются и старые национально-культурные традиции, почти преданные некогда забвению. Так, постепенно входит в социальную практику празднование древнего народного новогоднего праздника по лунному календарю 21 марта – Навреза или других мусульманских праздников: Кьурбан байрам, Ораза байрам. Они учат человеколюбию и доброжелательности, любви к родной земле и природе. Кроме того, праздники являются регуляторами поведения и своеобразным средством духовного сближения людей независимо от их этнической принадлежности. Хотя сами праздники никогда не исчезали из образа жизни и сознания крымских татар, только теперь они получили официальный статус.

Открытие детских садов, школ, педагогического училища, института сопровождается появлением множества общественных организаций, таких как «Маарифчи» («Просветитель»), «Тасиль» («Образование»), Детский центр «Мелевше» («Фиалка»), Клуб юных любителей поэзии «Ильхам» вплотную занимаются вопросами воспитания и образования детей на основе народной педагогической культуры.

В условиях возрождения, кроме вопросов возвращения и обустройства, народу приходится решать множество вопросов, навязанные извне: об имени народа («татары» или «крымцы»), с новыми религиозными течениями (вахабизм, хизб-ут-тахрир), с новой латинской графикой и т. п.

Традиционно крымскотатарский язык принято относить к кыпчакско-половецкой подгруппе тюркских языков, возраст которых измеряется веками. Во времена «золотого века» крымских татар, в Крымском ханстве литературным языком считалась, унаследованная от Золотой Орды разновидность языка тюрки, основой которого выступил именно *кыпчакский язык*, на котором были описаны названия древних крымских родов и племен, поселений, археологические и исторические источники, документы, создана классическая литература ханского и последующих периодов.

Однако, после присоединения Крыма в состав Российской империи И. Гаспринский фактически создает новый *крымскотатарский литературный*

язык колониционного периода, который теперь уже базировался на южнобережном, *огузском диалекте*.

Крымскотатарский народ не принял нового языка, основанного на огузском диалекте. Тогда в 1928 г принимается решение о создании литературного языка на основе среднего диалекта, так как именно этот диалект является в равной степени понятным для носителей двух других. Однако, такая классификация еще тогда признавалась учеными-филологами не совсем корректной [5].

Компромисс в виде установления среднего диалекта как литературного, сделанный колониционными структурами, был всего лишь маневром, т.к. политика уничтожения культурного и духовного наследия крымских татар продолжала набирать обороты. Говоря о политике советской власти после прихода в Крым, то несомненным является то, что она была продолжением имперской повиннистической политики царской России. В этих же 20-х годах были закрыты все мечети, медресе и текие. В 1927 – 28 гг. многие имамы и видные общественные деятели были репрессированы в Сибирь под предлогом коллективизации и борьбы с кулачеством.

Еще одним ударом по *крымскотатарскому литературному языку* и национальной культуре, была произведенная в политических целях замена арабского алфавита сначала на латинский с тюркским алфавитом (латинизация, 1928), а затем на кириллицу (кириллизация, 1939). Это отлучило крымских татар ото всей изданной до 1928 г. литературы, как крымскотатарской, так и общетюркской (Аль-Фараби, Ахмед Яссави, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари и др.)

Огромное духовное, литературное, культурное, историческое наследие в виде сохранившихся письменных источников и архивных документов (старинные книги и рукописи) стали недоступными для последующих поколений крымских татар.

Внешне реформы были оформлены в «модную обертку» перспективного развития в соответствии с мировыми интеграционными процессами. Однако на практике, власти продолжают осуществлять наступление на степной диалект крымскотатарского языка (литературный язык периода Крымского ханства) в целях его умерщвления и постепенного уменьшения составляющей доли в современном литературном языке.

Известно, что родные языки даны людям Всевышним и формируются в течение длительного исторического периода под влиянием множества взаимосвязанных и взаимообусловленных факторов. Как правило, искусственные способы влияния на эти процессы не эффективны. Обращения к анналам великих империй мира (Египетская, Ассирийская, Персидская, Римская, Монгольская, Османская, Испанская, Французская, Британская и др.) свидетельствуют о тщетности этих попыток в истории и в жизни.

По мнению ученых В. Радлова, Б. Чобан-заде, А. Самойлович, Ж. Дени и мн. других «Кодекс Куманникус» является историческим памятником крымскотатарского языка. В статье Р. Фазыла и С. Нагаева «Сердце народа» констатируется, что «в XII–XIII вв. создан и первый памятник крымскотатарского языка – словарь «Кодекс Куманикус». Признано, что язык крымских кыпчаков был более развит и совершенен, чем диалекты пришедших в Крым позднее орд, в которых смешались самые различные тюркские и монгольские элементы, и поэтому именно кыпчакский язык послужил основой при формировании и письменного литературного крымскотатарского языка» [6, С. 135-143].

В настоящее время существуют различные гипотезы о характере языка «Кодекс Куманникус» с целью определения преемственности памятника с современными тюркскими языками... Крымскотатарский ученый Б. Гафаров считал, что свыше 90% слов, встречающихся в «Кодекс Куманникус», имеют параллели в крымскотатарском языке [10]. В настоящее время в крымскотатарском языке эти параллели значительно сократились и продолжают уменьшаться.

Предпринимаются беспрецедентные в истории литературы попытки изменить язык произведений классиков крымскотатарской литературы, т.е. язык оригинала. На праздновании 110-й годовщины со дня рождения одного из классиков крымскотатарской литературы Амди Гирайбая в Карасубазаре раздавали сборник стихов выдающегося поэта-шеита, в котором тексты стихов были просто изуродованы в угоду огузскому звучанию, как ранее было испорчено знаменитое стихотворение Бекира Чобанзаде "Тувгъан тиль", что недопустимо с точки зрения научной этики.

Что мы имеем в результате?

Согласно данным интерактивного атласа ЮНЕСКО «Языки мира, находящиеся под угрозой исчезновения» на территории Украины четыре языка находятся под угрозой исчезновения. Исчезающими языками отмечены – гагаузский язык, на котором говорят примерно 180 тыс. жителей Молдовы и Украины; также восточно-словацкий, которым пользуются украинцы и словаки. В числе языков, которые находятся под угрозой исчезновения, - русинский. На нем изыясняются группы украинцев, проживающих в Закарпатской области. В число исчезающих языков в Украине занесен ногайский, на котором говорили крымские татары [7].

Однако в действительности, когда ЮНЕСКО объявляет международную тревогу по поводу исчезающего крымскотатарского языка, власти стараются спустить информацию на «тормозах» и не дать широкой огласке суть вопроса.

Что вы, ничего страшного, исчезает ногайский язык, на котором говорят выходцы из Крыма в Румынии, Болгарии и Турции, а у нас все в порядке, на нашем современном языке учатся дети, издаются газеты и вещает

телевидение. Для чего это делается, чтобы, прежде всего, сами крымские татары не заметили подмены языка природного на искусственный, а со временем исчезнут оба, как тень и ее причина (объект). Аксиома: нет оригинала, нет и копии; хочешь уничтожить народ – уничтожь его язык! Нет языка – нет и проблем с народом.

Итак, главное содержание первой тенденции – самоутверждение во всех сферах жизни: общественном производстве, торговле, культуре, образовании, спорте и духовной сфере; социально-психологическая реанимация депортированных крымских татар, болгар, армян, греков, немцев и восстановление социальной справедливости в отношении тех деятелей политики, науки, культуры, кто был незаконно репрессирован; возрождение национальных, культурных, религиозных традиций; пробуждение интереса людей к своему языку, собственной истории, культуре тоже является характерной чертой современного периода. И, наконец, большая часть населения Украины стала воспринимать стремление крымских татар сохранить статус равноправного этноса и свою культуру как естественную необходимость.

В условиях глобализации и интеграции крымских татар в украинское и европейское сообщества важное значение в качестве приоритетных направлений жизнедеятельности приобретает развитие нравственности, науки, образования и культуры.

Это исходное начало предопределяет **вторую тенденцию в развитии культуры народа** направленную на дальнейшее развитие системы национально-культурных ценностей.

Указанные выше направления должны соответствовать общегосударственным и мировым стратегиям, обеспечивая единство национального и общечеловеческого. В мировом сообществе наметилась тенденция к самообразованию человека на протяжении всей жизни. Она означает: реализацию потребности человека в постоянном обогащении опыта социальных отношений, способов общения и взаимодействия с людьми, техникой, природой, Вселенной [8, 138].

Наш великий предок, учитель тюрко-татарских народов И. Гаспринский, осмысливая будущее своего народа, видел его в единой семье славянских и европейских народов, в приобщении к достижениям мировой цивилизации. Он писал о том, «что единственно возможным путем единения народов является нравственное сближение «на почве равенства, свободы, науки и образования. Достигнуть этого не так трудно, как может показаться с первого взгляда. Подобное единение может быть весьма прочно» [9, 16-58].

Ретроспективный анализ истории крымскотатарского народа, перенесшего мыслимые и немыслимые гонения и наговоры типа «хищники», «захватчики», «разбойники», «агрессоры», чуть не исчезнувшего с лица земли вследствие политики целенаправленного и последовательного геноцида, сводившегося к замалчиванию самого факта существования этноса, умышленному отрицанию его автохтонности на полуострове и

насильственному изгнанию с исконной территории 18 мая 1944 года показывает, что в любом негативном событии есть некий и позитивный элемент: «Нет худа, без добра». Жизнь в местах спецпоселений была невыносимой, но народ еще более сплотился в решении вопросов выживания и национально-освободительного движения. В результате, отдельные историки поспешили объявить о том, что крымские татары в годы депортации смешались между собой, начали размываться различия в диалектах. Подобные утверждения и скоропалительные выводы, мягко говоря: «льют воду не на нашу мельницу». В СССР это называлось новой общностью людей «советский народ», в США - политикой «плавильного котла».

Мы исходим из следующего посыла: во-первых, в годы депортации крымскотатарский народ не смешался, а объединился; Во-вторых, языки населения степной, средней полосы и южного побережья Крыма в республиках Средней Азии значительно сблизились и обогатились. Этот, безусловно положительный процесс, продолжается сегодня и в крымскотатарских самостроях. В-третьих, за счет непосредственного общения и заимствований из других языков тюркских народов, имеющих свою государственность (узбекский, казахский, киргизский) и относящихся к кыпчакской группе тюркских языков) т.е. народ получил мощную дозу «прививки» против беспамьяства.

В настоящее время необходимо ратовать не за смешение крымских татар между собой или размывание различий в диалектах – это путь к клонированию. В природе *единство есть совокушность и взаимосвязь отдельно существующих самостоятельных частей*. Нет части, нет и целого.

Любой народ, его группы, отличается от другого, прежде всего тем, что имеет свою особенную, самобытную культуру. Необходимо способствовать природной, естественной обособленности составляющих частей крымскотатарского народа (родовые черты) и языковые особенности, правда, на пределе разумного.

Пересмотреть, навязанное извне, деление крымских татар на пресловутых «татов» и «ногаев», которое в связи с совместным проживанием и производственной деятельностью в местах высылки, современных татарских самостроях, интеграцией в украинское и европейское сообщества, совсем перестало быть актуальным.

К счастью, вопросы взаимоотношений между южнобережными и степными татарами не носят столь угрожающего характера. У нас сложились некоторые "бытовые" формы дискриминации по этому признаку, связанные с некоторой нетерпимостью к культуре другого региона, языку, традициям: отчасти они достались нашему народу в наследство от Российской империи с ее специфическими методами колонизации собственных окраин и

настраивания этносов друг против друга, например, казанских татар против крымских татар и т. п.

В Европе за проявление разных форм дискриминации людей предусмотрены штрафы, наказание прекращением участия в нескольких матчах в футболе и др. Нам же, по нашему мнению, следует начать с формирования нетерпимого отношения к подобного рода действиям, как показатель низкого уровня культуры людей.

Если в прежние времена имя рода или племени (гено- или этноним) превращалось в название селения (ойконим), то теперь, в связи с мировыми и региональными интеграционными процессами, ростом городов - **назрела необходимость в превращении наименования территории проживания, т.е. ойконима в название современного ее населения (этноним)**, например, не «тат» или «ногай», а Кезлев (Ялта, Байчасарай, Керчь, Джанкой) кырымтатарлары. Такой подход, несомненно, более цивилизованный и дает больше информации о людях, характере их деятельности, квалификации и конкурентоспособности.

Примером высококультурного поведения должны выступить интеллигенция, руководители крымскотатарских организаций, театра, радио, телевидения: каждый случай пренебрежительного отношения, бестактности в речи или поведении необходимо квалифицировать как проявление дурного тона и бескультурия.

В результате проведенного исследования, мы выделили периоды возрождения и развития культуры крымскотатарского языка в условиях интеграции народа в украинское и европейское сообщества. Второй период включает деятельность, направленную на дальнейшее развитие уже возрожденной, сложившейся за первые десятилетия проживания на исторической родине системы национально-культурных ценностей:

1. Сохранение национальных традиций как условие освоения и управления современным научно-техническим прогрессом по образцу японцев, китайцев, турок и других народов Востока: крымские татары порой чрезвычайно открыты новому, инновационному, что не может не радовать, но, к сожалению, бывает часто, что вопросы вхождения нового решаются в ущерб традиционному, своему. Мы же разделяем точку зрения народов, веками придерживающихся своего образа мыслей, жизни, языка, имени, графики и национальной одежды. Вероятно, люди знают: «умер язык в устах народа — умер и народ»; «частая смена письменности - это путь в небытие».

Японцы, отправляя молодежь на учебу в чужие страны советуют: «Другому научайтесь, вникайте, но сами этим другим, не становитесь!»;

2. Защита крымскотатарского языка как одного из важнейших элементов национальной культуры, его возрождение и развитие: Высокий уровень абстрактного мышления народа формируется веками и зависит от

уровня образования, уровня развития языка и его функционирования, от условий жизни и т. д. По этому уровню можно судить не только о способности теоретического познания отдельного человека, но и об *интеллектуальном потенциале целого народа.*

Необходимо способствовать всемерному развитию крымскотатарского языка с учетом опыта предшествующих поколений народа:

период Крымского ханства, когда завершился многовековой процесс формирования крымскотатарского народа и его литературного языка, основой которого выступил кыпчакский язык. Важным событием в истории языка на данном этапе стало приобретение статуса государственного и международного языка, вплоть до XVII- XVIII вв;

колониационный период (1783-2012) – идея самосохранения народа, борьбы за единство и независимость и т. п);

В качестве генерального направления развития народа и его языка должно быть повсеместное развитие крымскотатарско-украинско-русско-английского четырехязычия (или многоязычия), что явится дополнительным преимуществом крымскотатарской молодежи в многоэтничном государстве или регионе, а также условием обеспечения успешной интеграции крымских татар в украинскую, европейскую и мировую сообщества;

а) расширение и углубление приобщения учащейся крымскотатарской молодежи к духовной культуре своего народа и национальным традициям. Хорошие знания своего родного языка облегчают изучение других языков, в том числе международных;

б) повышение качества подготовки профессиональных кадров в сфере финансов и менеджмента, правоведов, социальных работников, специалистов в сфере рекреационного бизнеса, что позволит решить и проблему достойной занятости молодого поколения, предотвращения социальной напряженности и обеспечения мира в Крымском регионе.

При этом, преобладающим направлением культурно-языковой политики должен быть определен - эволюционный путь: отказ от валюнтаризма, нетерпимости к различиям (чужому диалекту, культуре, взглядам) и советского принципа «разрушим до основания и построим новое»; быть толерантными, прежде всего друг к другу; двигаться по пути всемирного развития и взаимообогащения диалектов конкурентоспособного, динамично развивающегося современного крымскотатарского языка.

3. Обеспечение единения языка, знания и веры, их мировоззренческого синтеза. В языке отражается национальное видение мира. А это значит, что усвоение языка (в данном случае родного языка) сопровождается усвоением новой языковой картины мира, что в свою очередь способствует формированию языковой личности, не просто владеющей языком, как кодом, но и усвоившей нравы, обычаи, культуру, менталитет народа, что в конечном

варианте способствует воспитанию полноценной социальной и толерантной личности, сознающей свое место и роль в обществе.

Религия выступает за укрепление идеи социального партнерства, является защитником, творцом и гарантом соблюдения национальной морали, спасителем в человеке всего человеческого;

4. Приобщение молодежи к национальным обычаям, традициям для обеспечения преемственности между поколениями и передачи опыта народа. В условиях усиливающихся процессов глобализации и интеграции знание особенностей и самобытности культуры собственного народа способно помочь личности глубже понять национальный характер, нравственно-духовные принципы и идеалы другого и проникнуться уважением к их носителям, сформировать национальное самосознание.

5. Формирование человека, способного к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умения жить в мире согласия с людьми разных национальностей. Воспитание уважительного отношения ко всем народам на Земле, их суверенитету, национальной и конфессиональной принадлежности человека, этнокультурным запросам людей.

Таким образом, богатейшая культура крымскотатарского народа уходит в глубь веков к древнейшей тюркской цивилизации и выступает в качестве ее неотъемлемой части. Тюрки оказали большое влияние на развитие всей человеческой цивилизации. Культурные связи тюркских, славянских и других народов имеют богатую историю.

Следует отметить, что, несмотря на внешнее влияние, крымскотатарская духовная культура сохраняла свою самобытность, развивала традиции гуманизма и патриотизма. Культурные достижения, проникающие извне, перерабатывались и усваивались с учетом особенностей местной экономики, хозяйства, географической среды и традиций крымских татар. Своеобразная и самобытная духовная культура крымских татар, отличающаяся на первых порах многослойностью и сложностью своих истоков, в дальнейшем своем развитии вылилась в одно из замечательных явлений мировой культуры.

В трудных условиях депортации и репатриации народ не потерял веру в лучшее будущее и находит в себе силы обозначить в качестве приоритетных направлений жизнедеятельности развитие нравственности, науки, образования и культуры, что предопределило и основные тенденции развития крымскотатарской культуры, направленной на сохранение и воспроизводство гуманистических народных традиций в жизни новых поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крымскотатарско-русский словарь. – К.: Радянська школа, 1988. – 240с.

М.А.Хайруддинов. Проблема возрождения и развития...

2. Статистичні матеріали (1989–1999) / [Упоряд. Ю. Білуха, В. Петров, Т. Барахаєва та ін. – К.: Абрис, 2000.
3. Сиеев С. Яссавийнинг сунги сафари: [роман] / С. Сиеев. – Т.: Чулпон, 1994. – 176 с.
4. Гаспринский И. Туркестан улемасы. – Бахчисарай: Изд-во типолитогр. газ «Терджиман-Переводчик», 1900. – 24 с.
5. Статья «Крымскотатарский язык» из свободной русской энциклопедии «Традиция». Режим доступа: <http://traditio-ru.org>
6. Фазыл Р. Сердце народа / Р. Фазыл // Звезда Востока. – 1989. – № 3. – С. 135-143.
7. ЮНЕСКО «Языки мира, находящиеся под угрозой исчезновения» на территории Украины. Режим доступа: <http://www.arhivi.info/news/4542.shtml>
8. Бордовская Н.В. Педагогика: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – Санкт-Петербург: «Питер», 2000.
9. Гаспринский И. Россия и Восток. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина / И. Гаспринский. – Казань: Фонд Жиен «Татарское книжное издательство», 1993.
10. Музафаров Р. Крымскотатарская энциклопедия / Р. Музафаров. – Симферополь: Ватан, 1993. – Т. 1. – 426 с.
11. Народы мира: Историко-этнографический справочник. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 435 с.

REZUME

**М.А. HAYRUDDINOV (Kazan)
PROBLEM REVIVAL AND DEVELOPMENT OF THE CRIMEAN TATAR
CULTURE IN TERMS OF INTEGRATION OF PEOPLES IN UKRAINIAN AND
EUROPEAN COMMUNITY**

The article investigates the origins and ways of formation of Crimean Tatar culture as part of the Turkic civilization (XIII— XXI). Particular attention is devoted to the development of the culture of the people in repatriation and globalization.

С.ӘБУШӘРІП

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН
(тарихи- географиялық очерк)

В статье излагается природно-географическое положение Восточного Туркестана в плане экскурса освещается его историческое прошлое.

Makalede Doğu Türkistanın tarihi-coğrafya-jeofizik durumunun genel özetini verilmiş.

Жалпы алғанда, ежелгі түріктердің мекендеген жерлері (Тұранды қосып алғанда) Каспий теңізінен Жапон теңізіне дейін 7 мың шақырым және солтүстіктен оңтүстікке дейін 1,6 мың шақырымға созылып, Жер жүзі құрлығының үлкен бір бөлігін алып жатыр. Оның территориясы 6 миллион шаршы шақырым. Копетдаг, Гиндикуш, Памир, сондай-ақ Кунлун тау сілемдерімен тұтасып кеткен таулы Тибет бұл орасан үлкен өлкені оңтүстіктегі мұхит әсерінен қорғап тұр. Солтүстікте Алтай, Саян таулары, Стоновой, Яблоневый сілемдері және Хинган тауы Солтүстік Мұзды мұхиттан есетін ауа ағымына тосқауыл рөлін атқарады. Ал, Тянь-Шань болса бұрынғы Кеңес уақытында Орталық Азия деп аталған аймақты, яғни түріктер және басқа тайпалар ежелден мекендеген жерлерді екіге – Батыс және Шығыс бөліктерге ажыратады. Батыс бөлікте негізгі аймақты Тұран ойпаты, ал Шығыс бөлікте Ұлы Қытай жазығы, сондай-ақ Азияның үш үлкен шөлі – Такламакан, Олапань және Гоби шөлдері құрайды. Махмұт Қапқаридің жазуынша, түріктердің жерлері Румнан Машынға дейін бес мың фарсахты құрайды.

Ұлы Түрікстанның шығысында Қытай халық Республикасына тәуелді Шыңжаң-Ұйғұр автономиялық республикасы деп аталатын аймақты (Шығыс Түрікстан) ежелден түріктер мекендеген. Ол шамамен алғанда бас меридианнан 73°– 96° шығыс бойлықтар және 35°– 49° солтүстік ендіктер арасындағы кең өлкені алып жатыр.

Шығыс Түрікстан солтүстік-батысында Қазақстанмен, солтүстігінде Алтай республикасымен, оңтүстік-шығысында ішкі Қытаймен, оңтүстігінде Тибет автономиялық округімен, оңтүстік батысында Кашмирмен (Үндістан), батысында Пәкстан, Ауғанстан, Тәжікстан және Қырғызстанмен шектеседі.

Шығыс Түрікстан Қытай жерінің бәрін есептегенде, оның бестен бір бөлігін құрайды. Территориясы жағынан көптеген ірі мемлекеттерден асып түседі. Мысалы, оның территориясы Франциядан 3 есе, Венгриядан 17 есе үлкен [1, 3].

Шығыс Түрікстанның жер көлемі [2, 29] – 1 646 900 мың шаршы шақырым. Кейбір авторлар, оның территориясының көлемі 2 млн. шаршы шақырымға жуық деп есептейді [3, 27-29; 4]. Жерінің көлемі жағынан ол

Түрік дүниесінде, Қазақстаннан (оның территориясы 2717,3 шаршы шақырым) кейінгі екінші үлкен өлке.

Елдің солтүстігінде таулар мен Жоңғар алабы, орталық бөлігінде Тәңір таулары мен Тарым алабы, ал оңтүстігінде Кунлун таулары көршілес жатқан Алатау, Тарбағатай және Ұлы Алтай таулары тізбектерімен бірге біртұтас тау жүйесін құрайды. Ресей Федерациясы, Моңғолстан және Шығыс Түрікстанның тізбектесе жалғасып жатқан таулы шыңдарының биіктігі 4374 м. Солтүстіктегі таулардың оңтүстігін ала Жоңғария алабы орналасқан. Ол оңтүстігінде Тәңірі тауларымен шектеседі. Ұзындығы 1000 шақырым, ені 300 шақырым болған Жоңғария алабы – эллипс іспетті өңір. Шығыс Түрікстанның орталық тұсында шыңдарын қар мен мұз көмкерген Тәңірі таулары созылып жатыр. Оның Қазақстан мен Қырғызстан территориясына сұғына енген жеріндегі «Победа» шыңы 7439 м. биіктікте орналасқан.

Тәңірі тауының шығыс жағында Боғда Шан мен Курук тауларының арасын Шығыс Түрікстанның ең шалғай өңірінде орналасқан Тұрфан алабы алып жатыр. Үлкен бір табиғи катаклизм нәтижесінде пайда болған осы аймақтағы Айдын-көл теңіз бетінен 154 м. биіктікте жатыр.

Тәңірі тауларының оңтүстігін алып жатқан Тарым алабының ұзындығы – 1400 шақырым, ені 500 шақырым, жалпы алғандағы жер көлемі 470 000 шақырым, ол эллипс іспетті жазық өңір. Бұл алаптың орта тұсында Такламакан шөлі бар (көлемі 35 000 шаршы шақырым). Алаптың солтүстігінде батыс-шығыс бағытын ала Тарым өзені ағады. Оның оңтүстігін ала орналасқан Кунлун тауының шыңдары бірден асқақтап көзге шалынады. Бұл тік-жартасты, құзды жотаның теңіз деңгейінен биіктігі – 7 000 м. Батыстан шығысқа қарай көзге Қоңғұр Шан (7 719 м.), Мұздағата (7 546 м.), Хан Тәңірі (8 611 м.), Мұзтау (7282 м.), Арқатағ (7 723 м.), Мономаса Шан (7 720 м.) шыңдары шалынады.

Жалпы алғанда, Шығыс Түрікстанның климаты тым континенттік, қуаң, жазық жерлерінің жазы ыстық (шілдеде +20–+25°C), қысы аязды, қарсыз. Жылдық жауын-шашыны жазық бөлігінде 200 мм, тауда 800 мм. Ірі көлдері Лобнор, Бағраш көлі, Ебінұр. Ал басты өзендері – Тарым, Іле, Ертістің жоғарғы ағысы. Тарым Шығыс Түрікстан алаптарының басты өзені. Ол Такламакан шөлінің солтүстік беткейін ала ағады. Оның ұзындығы 2030 шақырым, су алабының көлемі 951 000 шаршы шақырым. Ол шығыстағы Лоб көліне келіп құяды. Тарымның салалары: Ақсу, Хотан, Жаркент және Қашқар.

Қара Ертіс өзені Жоңғария алабының солтүстігін басып өтіп, Қазақстан территориясында Зайсан көлі мен Бұқтырма бөгеніне келіп құяды. Сондай-ақ, Емін өзені – Алакөлге, Боштала өзені – Ебинұр көліне, Манас өзені – Манас көліне, Ұлынғұр өзені – Ұлынғұр көліне құяды. Елдің ең үлкен көлі әрине, Лоб Нор (Нор–көл дегені, яғни қозғалыстағы көл дегені – автор) [2, 27-29].

Шығыс Түрікстанда 1955 ж. 11 уәләят құрылған еді: Үрімжі, Санчи-Дунган, Іле-Қазақ, Бөрітала-Моңғол, Тарбағатай, Алтай, Қызылсу, Ақсу, Хотан, Қашқар және Құмыл. Бұл 11 уәләят, өз алдына 100 казаға (аудан, уезге тура келетін әкімшілік бірлік) бөлінген.

Шығыс Түрікстанның бас кенті – Үрімжі (9800000). Бұл моңғолша «көрікті жайылым» деген сөз екен. Өнеркәсібі біршама дамыған қала Елдің басты-басты қалалары: Сихези (301.000), Қарамай (182000), Құлжа (162 000), Қашқар (115000), Қарауыл, Яркент, Хотан және Турфан.

Шығыс Түрікстанның көпшілік бөлігін Жоңғар және Қашқар жазығы (Тарым ойысы), Такламакан құмды шөлі алып жатыр. Ал, Жоңғар алабы жазығының 100 000 шаршы шақырымдай бөлігін, Тарым бассейнінің 350 000 шаршы шақырым жерлерін – Такламакан шөлі алып жатыр. Өлкедегі аңғарлар, Яркент (2 650 шаршы шақырым), Хотан (1 600 шаршы шақырым), Ақсу және Турфан (5 000 шаршы шақырым) халық шаруашылығы үшін өте пайдалы өнімдер береді. Тарым алабында жазғы бидай, Жоңғарияда – қысқы бидай, арпа, сұлы өсіріледі. Егіншіліктің 90 % -ін дәнді дақылдар құрайды. Бұл жерлерден жыл сайын 55 млн. тонна дән алынады [2, 27-31 бб.]. Жалпы өнімнің 50 % -ін егіншілік, 15 %-іне жуығын мал шаруашылығы береді. Басты ауыл шаруашылық дақылдары – бидай, жүгері, күріш, мақта. Ақсу өзенінің аңғарында күріш, Хотан шұратында, Қашқар-Яркент, Турфан ойыстарында, Манас өзені аңғарында мақта басым егіледі. Мақта алқаптарының маңайында қант қызылшасы, алма, алмұрт, шабдалы, жүзім, жүгері, күріш өсіріледі. Турфанда бір жылда 1. 250 тонна жүзім жинап алынады. Ал, Тәңірі тауларының бөктерлері мен етектерінде мал өсіруге қолайлы жайылымдар бар. Қазіргі уақытта 20 млн. қой бағылады деп есептелінеді.

Шығыс Түркістан өзінің жер қойнауының байлығымен (мұнай, молибден, вольфрам, алтын, қалайы, уран және т.б.) әйгілі. Өнеркәсіпте мұнайдан басқа көмір, сирек және асыл металдар, слюда, графит, нефрит өндіріледі. Халық шаруашылығы үшін Қарамай-Урхей, Душаньцзы-Усу мұнай өндіру орындарының маңызы зор. Сондай-ақ, Тарым, Хами-Турфан мұнай өңдеуші аймақ ретінде де белгілі. Бүгінгі күні Қытайдағы пайдалы қазбалар – минерал-металлдардың (барлығы 148 түр) 118 түрі Шығыс Түркістаннан алынады. Қазіргі уақытта 5000-нен артық жерден минералдар қоры табылды, олар Қытайдағы барлық жанармай, рудалы және рудасыз кен орындарының 85 % -ін құрайды. 500 жерден мұнай, 30 жерден табиғи газ табылды. Мұнай қоры – 8 млрд. Тонна. Қарамай, Ақбұлақ, қызылтау, Өчкелік, Көкяр және т. б. Жерлерден жыл сайын Қытайға 5-7 млн. тонна мұнай тасымалдануда. Соңғы 50 жыл ішінде 40 тонна алтын әкетілді. Алтынның жылдық өндірілуі 360 кг [1, 5]. Тарым, Турфан, Хами және Қоңғарда (740000 шаршы км алқапта) мұнай-газ өндірілуде. Жылына 7,5 млн. тонна мұнай алынады. Қытайлықтар келгенге дейін өлкеде 302 кәсіпорын, шеберхана, ателье,

фабрика және басқа өндіріс орындары бар болатын. Олар келгеннен кейінгі кезеңде өндіріс орындарының саны көбейді (338500).

Өлкедегі жолдардың ұзындығы 24000 шаршы шақырым (оның 5 200-і асфальтталынған) [2, 27-31]. Ең ескі темір жолының бағыты – Үрімжі-Турфан-Хами, одан әрі Қытайға баратын жол бар. Сондай-ақ, Қазақстанға шығатын жол да бар («Достық жолы»). Үрімжіден Пекин мен Алматыға самолет ұшады.

Шығыс Түркістанның халқы (1949 ж.) 3,5 млн. Еді. Бұлардан тек 300000-і ғана қытайлықтар болатын (8%). 1944 жылы Іледе құрылған Шығыс Түркістан Республикасының төрағасы Әлихан төренің айтуынша, өлкенің сол кездегі халқы 8 млн.-ға жуық болған. 1965 жылғы мәліметтер бойынша, халық саны 7,2 млн., ал қытайлықтар саны 2 млн. болған. 1990 жылғы деректер бойынша, Шығыс Түркістанның жалпы халқы 15,2 млн., ал мұндағы тұратын қытайлықтар 6 млн.-ды құраған. Бірақ кейбір демографтардың көрсетуінше, өлкеде 26 млн. мұсылман-түркі тұрады. 1760 жылдары бұл елді Қытай жаулап алған кезде Шығыс Түркістанның 1 млн.-дай халқы, 1877 жылдың ақырында 1 млн., 1933-1944 жылдары 300000, 1949-1955 жж. – 360000-ға жуық түріктері қырып жіберілді. 1950 жылдары түркі-ұйғырлар өлкенің 80 %-ін құраған болса, 1995 ж. Бұл көрсеткіш 45 %-ке дейін төмендеген.

Шығыс Түркістанның қазіргі уақыттағы халқының 45 %-ын ұйғырлар, 45%-ын қытайлар, 1 %-ын қырғыздар, 2 %-ын тәжіктер, 6 %-ын қазақтар, яғни түркілер жалпы алғандағы тұрғындардың 55 %-ын құрайды. Ресми мәліметтер бойынша, ұйғырлардың саны – 7 млн. Қазақтар Алтай, Іле, Құмыл, Үрімжі және Төйрех уәләяттарында тұрады. Шыңжаңдағы қазақтардың саны 987 мыңнан асады [5, 5].

Шығыс Түркістан – географиялық және мәдени-этникалық жағынан көне Тұранның ажырағысыз бір бөлігі. Азияның нақ жүрегінде орналасқан осынау түріктер елі ұлан-байтақ жерде ең көне замандардан бері жасап келеді. Ол – әрине, түріктер мәдениетінің Алтын бесігі де болып табылады.

Көне заманда Моңғол даласы мен қазіргі Шығыс Түркістанның біраз бөлігін мекендеген түріктер, оның ішінде көпшелі ұйғыр тайпасы жазба деректерде б.д.д. кезден белгілі, олардың арғы тектері ғұндардың тайшалық одақтарына (б.д.д. III ғ.– б.д. III–IVғғ.) енген. Кейінірек Шығыс Түркістан мен Жоңғарияның шығыс бөлігі уақытша Хан империясының ықпалында, III–VI ғғ. алдымен сәнбидің, кейін жужанның, ал VI ғ. 2 жартысынан бастап қағандық түріктердің бақылауында болды.

Түрік қағандығы ыдырағаннан кейін (8 ғ.) Селенга, Орхон, Тола өзендерінің бойындағы ұйғырлар Ұйғыр қағандығын құрған. 840 ж. бұл қағандықты Енисей қырғыздары күйретті. Содан кейін олар Шығыс Түркістан мен Гансудың батыс бөлігіне қоныс аударып, Тұрфан ойпатында

(847 – 1369), Гансуда (847 – 1036) дербес мемлекет құрған. Гансудағы мемлекетті таңғұттар жойды да, ұйғырлардың Шығыс Түрікстан мемлекеті XIV ғ. Шағатай ұлысына, кейін Моғолстанға қарады. Бұдан көп уақыт ілгері, яғни X ғ. Қашғар мен Хотанды мекен еткен қалың ұйғырлар тобы Қарахан мемлекетінің құрамына енген болатын. Ұзақ жылдар бойы ұйғырлар елі басқыншылардың қол астында болып, ішінара қақтығыстарға ұшырады. Осының салдарынан XV ғ. ұйғыр этнонимі сирек естіліп, оның орнына тұрғындар тұрағына байланысты: қашқарлық, хотандық және т.б. деп аталды. Ал, Жетісуға және Орталық Азияға қоныс аударған ұйғырлар тараншы (диқаншы) делінді. XVII – XVIII ғғ. Шығыс Түрікстанда орнаған Ұйғыр мемлекетін XVIII ғ. 50 ж. манчжурлықтар басып алды.

Шығыс Түрікстан б.д.д. I ғ. мен біздің жыл санауымыздың III ғ. аралығында өмір сүрген Ұлы Кушандар империясы мен V – VI ғғ. құрылып, бой көтерген эфталиттер мемлекетінің құрамында да болған.

Шығыс Түрікстан тарихтың белгілі бір кезеңдерінде Ұйғыр атымен де танылған. «Оғуз-намада», М. Қашқаридің «Луғатында», Рашид-ад-диннің еңбегінде, А. Баһадүр ханның шежіресінде, А. Джувайнидің баяндауында ұйғырлар Оғуз-қаған және оның руларымен қосылып кеткен ру-тайпалар атауы ретінде көрсетіледі [4, 33]. Аңыздарда Ұйғыр Оғуз қаған жағына бірінші шыққан рулардың жиықтық аты. Оғуз қаған қойған ат. Ал, Қытай деректерінде «Ұйғыр о баста Ғұн үйінің қыз жағыныңының немересінен шыққан екен» деген аңыз келтіріледі [6, 214]. Н.Я. Бичурин осы дерекке сүйеніп «Ойхор (Хойху) Ордасын ғұн ханының қызынан не жиенінен туған ұл билеген, «бұл оқиға біздің эрамызғаға дейінгі II ғ. басына қатысты» [6, 213], – дейді.

Тарихи деректе олардың (гаогюй) тілі ғұн тілімен ұқсас, бірақ аздаған айырмашылығы бар [6, 214] делінгеніне қарағанда, ұйғырлардың арғы аталары ғұн дәуірінде-ақ белгілі болған әрі олар ғұндардан тілі жағынан айырмашылығы айқын көрінетін бөлек тайша ретінде көрінген, Ғұн ордасына тәуелді, я соның қол астындағы бөлек әкімшілік болған. Ал, ұйғырлардың бұлай өз алдына жеке жұрт болып аталуы Ғұн ордасы құлап, оның орнына 400 ж. артық уақыт өткен соң барып құрылған жаңа этникалық-әкімшілік бірлік пайда болған кезеңде, яғни Түрік қағанаты тұсында да сақталған. И.В. Кюнер келтірген мәлімет бойынша, ұйғырлар өз алдына тоғыз ру-тайша бірлігін құрады [7]. Бұл тайша бірлігі Оғуз деп аталды.

Орхон ескерткіштерінде Түрік қағанаты хандары қарауында бірде болып, бірде қарсы шығып, өз алдына бөлініп отыратын Тоғыз оғуз – осы ұйғыр тайпасы мен сегіз тизеле тайпасының бірлік одағы. Ал, ұйғыр тайпасы бұлардың ішінде күшті болды. Түрік қағанатының құлауы мен ұйғыр тайпасының күшеюі тұсында тоғыз оғузға хан болған Мойн Чурға қойған ескерткіш тоғыз оғуздың ішкі жүйесін тамаша суреттейді. Бұл деректе Мойн Чур ұйғыр тайпасының ханы ретінде Тоғыз Оғуздың қалған сегіз оғузына

өздерінің бөлек ханын (Тай Білге Тутук) сайламақ болғаны үшін ұрыс жариялайды [8].

Бұл арада, «Тоқуз Оғуз» одағының этникалық жағынан әркелкілігі, бірақ туыстас тайпалардан құралғандығы әрі әкімшілік жағынан біріккен одақ екендігі анық көрінеді. Яғни «Тоқуз Оғуз» (тоғыз тайпа) одағы ежелгі ғұндардың бір-біріне этникалық жағынан туыстас сегіз тайпасы және былайғы ұйғыр тайпасын қамти құрылған әкімшілік бірлік одағы еді.

Ұйғыр билігі күшейіп, империя құрылған кезде, ұйғырлар өз құрамындағы «Тоқуз Оғуздандар» бөлініп, этникалық-әкімшілік бірлік ретінде ілгері шықты. Бірақ, «Тоқуз Оғуз» деп атау дәстүрі былайғы басқа тайпаларда сақталынып қалды. Ұйғыр мемлекетін қырғыздар құлатқан кезде (840 ж.), «Тоқуз Оғуз» әуелі Бешбалықта, кейін, IX ғ. екінші жартысында батысқа қарай жылжыды [9, 568]. Бұл жерде олар байырғы оғуз тайпаларымен (түрік-шато тайпаларымен) бірікті, содан кейін «Тоқуз Оғуз» деген атаудың саяси-әкімшілік мәні жойылды.

А. Джувайнидің баяндауынша, ұйғырлар Орхонда көбейіп өскен. Ол жерде екіге бөлінген, басшылары болған. Сол тәртіппен Буку хан шыққанға дейін – 500 ж. тұрған. Тегінде бұл, ұйғырлардың жаңа жерге келіп, сол жерден тибеттерді қуған соғыстағы қолбасшы Буғу бекке таңылған арғы дәуір аңызы болса керек.

Шығыс Түрікстан жерін қамтыған Шығыс Түрік қағанаты негізінен Ашина ұрпағының «Түрік» атымен қайта аталған оғуз-түрік тайпа одағының этнократтық әкімшілік бірлігі болды [8, 200]. Қытай деректерінде Шығыс Түрік қағанатына бірде бағынып, бірде олардан бөлініп, өз алдына жеке ел ретінде аталып отыратын ру-тайпалар бар: Хойху (ұйғыр), Сиеяньто (сыр-тардуш), Тушло, Гиегу (қырғыз). Хойху пугу мен тушло байегумен бірікті. Олар Сиеяньтодан солтүстікке қарай Селенга өзенінің бойын мекен етті. Хойху ханы күшейіп, Сиеяньтомен бірігіп 628 ж. түріктердің солтүстік шетінен келіп шабуыл жасайды [6, 302]. Хойху ханы Пэйло бұрынғы Түрік Ордасының оңтүстігін жайлады, ордасын Өтүкен тауы мен Орхон өзенінің аралығына орналастырды. Солтүстіктен Ұлы құмның оңтүстігіне дейінгі жердің бәрі осы тоғыз руға қарады. Хойхудың (ұйғырдың) бұл тоғыз руы мыналар: Иэлогэ, Худуге, Қюйлеу, Мокэсигие, Аучжай, Гэса, Хувиньсо, Иовуге, Хасиеву. Ал, Иэлоге болса, Хойху ордасының лақап аты. Мойн Чур тұсында бұлардан басқа тағы бір неше рулар жайлаған ұйғыр тайпасының билігі үстемдік етті. Ұйғыр мемлекеті 840 ж. қырғыздардың шабуылынан қирап жеңілді де, батысқа ауа көшті. X ғ. Шығыс Түрікстанның біраз жерінде Қарахан мемлекеті билеушілерінің билігі орнатылды [10, 18-19].

VII ғ. Шығыс Түрікстан мен Жоңғарияда біраз уақыт қытайлық Тан империясы бақылау орнатты; оңтүстік бөлігін VII ғ. 70 ж. Тибет басып алды. IX ғ. орта шенінде Орхон мен Селенга өзендерінің алабынан ұйғырлардың едәуір бөлігі осында көшіп келді. X ғ. басында ұйғырлардың Тұрфан

мемлекеті құрылды; XII ғ. ол Қара Қытайдың вассалына айналды. XIII–XV ғғ. аралығында Шығыс Түрікстан моңғол хандарының қарауына көпті («Ұйғыр билеушісі Иддикүт Барчук Ары Тегін 1207 ж. Шыңғысқа тәуелді болып қалды»).– *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*. Ankara, 1982, s: 25; Doç. Dr. Ahmet Akgündüz. *Uygur Hukuku*.– *Türk Dünyası araştırmaları Aralık*, №57, 1988, s:18.), ал Темір империясы ыдырағаннан кейін (XV ғ.) мұнда бірнеше мемлекет пайда болды Солтүстік-батыста моңғолдар-ойраттар күшейіп, XVII ғ. 30 ж. Ойрат хандығын (Жоңғар хандығы) құрған. XVIII ғ. 50 ж. ақырына таман Шығыс Түрікстанды Цин империясы жаулап алды. XVIII–XIX ғғ. Шығыс Түрікстан мен Жоңғария халықтары қытай-манчжур езгісіне қарсы әлденеше рет көтеріліске шықты [11].

Шығыс Түрікстан климаты, тым континентті, бұл жерде дәйім қатты жел есіп тұрады. Құмдықтар мен таулардан ұшқан тозаң жап-жаққа лезде тарап кетеді. Такламақанда сәуір-мамыр айларында тұратын «қара дауылдар» кезінде құмды және тозаңды бұлттар күнді қараңғы түнге айналдырып жібереді. Наурыз және маусым айларында «сары дауылдар» тұрғанда 20 м жердегі нәрселердің қарасы көзге әрең шалынады. Хамидан Тұрфанға апаратын жол бойында қатты дауылдар тез-тез көтеріліп тұратындықтан, ол «әжиналар жолы» атын алған еді. Дауылдар кезінде бүтін-бүтін керуендер жоқ болып кететін, станциялар қирап, құдықтар тас пен құмға толып бітеліп қалатын.

Кейінгі замандардың саяхатшылары бұл жерден карталарда көрсетілмеген белгісіз дариялар және шөлдерде ежелгі дүниенің бейнесіндей оқыстан пайда болатын көне қалалар орнын ұшыратқан. Бір заманда өмір бүрқ-сарқ етіп қайнап жататын жерде үйлер мен көшелердің құм басқан орны ғана қалып, құм тіршілік нышандарын толық жойып жіберіп отырған.

Батыс Түрікстан Тянь-Шаньның ығында тұрғандықтан, аталған шөлдердің оған еткен әсері айтарлықтай көп болмаған. Оның оңтүстік бөлігіндегі, төрт республиканың көпшілік жерін құмды жер алып жатыр. Солтүстік бөлігін Үстірт, Қызылқұм, оңтүстігін Копетдағ, Паропамиз, Памир-Алай, Тянь-Шань таулары алып жатыр. Республикалардың жерінен Сырдария, Нарын, Әмудария, Пяндж, Вахш, Зарафшан, Мургап, Теджен және Артек өзендері ағады. Пайдалы қазбалары: мыс, мырыш, қорғасын, вольфрам, сынап, мышьяк, сурма, алтын, газ (Хиуа-Бұхара ойысындағы Газли, Мүбәрак, Жарғақ кен орындары), мұнай (Қарақұм, Бұхара ойысы, Вахш аңғары, Ферғана аңғары), көмір (Ферғана аңғары, Ангрен) және т.б.

Батыс Түрікстан, Тянь-Шань тауы меридианы бойынша орналасқандықтан, Шығыс Түрікстан табиғатының ықпалында көбірек болған, жел бұл жаққа тау жоталары мен аңғарларын бойлап шаң-тозаңды ұшырып әкеліп тұрған. Бұл тау жоталары мен аңғарлары көбінесе аэродинамикалық құбырлар қызметін атқарып тұрғандықтан, желдің күші арта түсіп, арты қатты дауылдарға ұласатын. Бірақ, Батыс Түрікстанда бұл

шанды дауылдардың шабуылдауына қарсы тұра алатын табиғи күштер де жоқ емес еді. Яғни, екі ұлы дария – Сырдария мен Әмудария өмірдің күдіретті қарауылы іспетті аса үлкен су бассейндері болған. Балхаш пен Ыстықкөл көлдері, сондай-ақ, Арал мен Каспий теңіздері ықпалының нәтижесінде жауатын көктемнің жылы жаңбыры, күзгі жауын-шашын мен қыстың күндері бораған қар атмосфера мен тошырақта қажетті ылғалдың сақталып қалуына мүмкіндік туғызатын еді.

Әлемдегі барлық мәдени флораның 15% жуығы осы территориялардан өсіп шыққан. Ақад. Н.И. Вавиловтың пікірінше, өсімдіктер өсіру жолдары мен әдістері тауларда пайда болған, кейінірек олар үлкен өзендер аңғарларында одан әрі қарай дамытылған болуы керек. Сөйтіп, бұл жерлерде алғашқы диқаншылық кәсібі өрістей бастаған. Осынау орталықтардың өсімдік байлықтары Кіші Азия, Сирия, Фаластин және Ассур-Вавилонияда, сондай-ақ, Әмудария және Сырдария аралығында, Жетісу мен Ертіс алабындағы көне мәдениеттердің қалыптасуына әсер етпеген деуге болмас.

Шығыс Түрікстаннан Мажарыстан жазықтарына дейін кең белдеу болып созылып жатқан Ұлы даланың сол жерлерді мекендеген халықтар тарихына еткен әсері айтарлықтай болды. Бұл дала Орыс жазығының оңтүстік бөлігі, Солтүстік Қазақстан, Батыс Сібірдің оңтүстігін қамти өтіп, Алтай тау жоталарына дейін жетіп баратын және Ішкі Азия жерлерімен жалғасатын-ды. Оның Сібірдегі кішігірім алаңдары Хакасия, Тува, Абакан тау аралығы аңғарларында орналасқан және Саханың алыс солтүстігіне дейін еміне еніп кеткен. Ол Байқал артындағы жерлер және Моңғолстан даласымен жалғасып дүниедегі ең үлкен дала мен жартылай дала белдеуін құрайтын еді. Оның барлық алқаптарындағы климат пен табиғи жағдай көбінесе бірдей болып, мұның өзі көптеген көпшенділер тұрмысының табиғи негізі болып қызмет еткен.

Көпшенділіктің қалыптасу процесі күрделі жолдарды бастан кешкен. алдымен жартылай отырықшы тұрмыстың көп белгілерін сақтап қалған «Алғашқы көпшенділік» пайда болған. Отырықшы диқаншылыққа қолайлы болмаған жерлерде көпшелі мал паруашылығы қола дәуірінің соңғы кезеңінде пайда болған. Көпшенді малшылар жайылым жерлер үшін болған күресте басқа тайшалармен соқтығысып қалып отыратын. Бұл жайт олардың топтасуы мен орталықтануына көмектесті. Нәтижесінде олар үлкен көпшелі әскери-тайпалық одақтарға бірігіп, өздерінің жоғарғы билеушісі және қоғамдық ұйымдарына ие болды. К.А. Акишевтің пікіріне қарағанда, бұл кезде бір тайпаның екінші тайпамен қосылу процесі басталған еді [12].

Жылқы малының көпшенділер тұрмысындағы рөлі елеулі болған. Ол – негізгі транспорт тетігі мен азық-түлік көзі. Үй жабдықтары мен киім-кешек үшін материал да болып табылады. Көпшенділер күніге қымыз, қатық, сүзбе және сарымай сияқты «ақты» үзбей тұтынып отырған, нан орнына құрт

қайнатып жеген. Жыл маусымына қарай қыста жылытылатын қыстау деп аталатын үйлерде тұрып, жазға қарай жайлауларға шығып кетіп отырған.

Түрлі себептерге байланысты ру-тайпалар солтүстікке қарай жылжып бара берген. Көне замандарда белгілі болған барша тайпалар 52 параллельде тоқтаған, өйткені одан арғы солтүстіктегі жерлер суық болған. Олар үлкен топ-тобыр болып, дария, орман және таулар төңірегінде топтасып отырған. Сонымен, оңтүстіктен солтүстікке қарай жаңа тайпалар ағылып бара берген. Б.д.д. V ғ. Байқал-Становой сілемдері және Арғұн дариясы аралығындағы тар кеңістікте, сондай-ақ Селенга, Шилка, Арғұн, Карулен, Онок және Витим аңғарларында; Яблоневый жотасы, Стоновой тауы мен сілемдерінің баурайында тайпалардың шоғырлануы әжептеуір болған. Бұл көп санды тайпалар арасында Ғұндар жетекші рөл ойнаған. Олар б.д.д. III ғасырда алғашқы әскери-тайпалық одақты құрған. Бұл одаққа 24 тайпаны біріктірген көпшенді мемлекет еді [13, 49 б.]. Ғұндар Қытай империясы мен Танғұт патшалығын бағындырып, Моңғолстаннан Үндістанға дейінгі жерлерді өздеріне қаратқан еді.

Мемлекет негізінен екі княздікке – шығыс және батыс княздіктеріне ажыратылды. Мұрагер әдетте шығыс жақ княздігінен болған. Мемлекет әкімшілік жағынан 24 ақсақал тарапынан басқарылып, олар армияға 10 мыңнан әскер беріп тұратын. Олар түмен басы аталып, мыңбасылар, жүзбасылар және онбасыларға билігін жүргізе алатын...

Бұл жерлерде қатаң дала заңдарына бағына өмір сүрген: ұрлық жасаған үшін адамның отбасысының мүлкі конфискацияланатын, жеңіл қылмыстар үшін бетіне жара түсірілетін, үлкен қылмыстар үшін дарға асылатын болған. Марқұм хан құрал-жарақтары, сондай-ақ әйелдері және күндерімен қоса жерленетін.

Барша ірі әскери немесе саяси шаралар жұлдыздар мен айдың орналасуына қарай жүзеге асырылатын. Толық ай туғанда жорыққа шығатын. Тұтқындалған еркектер мен әйелдер құлдар мен күндерге айналдырылатын; жауынгер пайқаста өзі өлтірген дұшпанның барлық нәрсесіне ие болатын.

Б.д.д. I ғ. Ғұндар мемлекеті бөлініп кетті. Мемлекеттің оңтүстік бөлігі Қытайға өтті, ал оңтүстік Сібір және Моңғолстан территориясында көпшіп жүрген солтүстік тайпалар батысқа жылжып Алтай және Шығыс Қазақстан далаларына келіп жаңа патшалықты құрды. Олар осынау ұлы шөлден тынбастан алға қарай жылжып отырды. II ғасырдың басында олар Еділдің арғы жағына өтіп, тіпті Дон далаларына дейін жеткен...

VI ғ. орта шенінде көпшелі халықтар қозғалысының жаңа толқыны басталады. Оның барысында Ұлы Түрік хакандығы құрылды. Ол 200 жыл өмір сүрді. Сол мезгілде қышшақтар, қарлұқтар, қырғыздар, қидандар және басқа түрік топтарын өзінің мәдени ықпалы астында ұстап тұра алды.

Түріктердің этногенезі туралы сан алуан пікірлер айтылуда. Қытайлықтар түріктерді Ғұндардың бір әулетімен байланыстырған. Шынында да түріктер

хүн одағының бір бұтағының әулеті болған деп айтуға қазіргі уақытта толық негіз бар. Батыс тарихшылары түріктер скифтермен, немесе тіпті болмағанда бұл халықтың бір бөлігімен туыстас деген болжамдар айтқан. Көне замандарда моңғолдардан шығыс жақтағы аймақта жасаған сәнби халқы да түріктердің көне ата-бабалары болып табылады деген пікірлер де жоқ емес.

Түріктер жазуы дәуіріміздің I мыңжылдықтардың орта шенінде Орхон дариясы жанындағы тастарға ойып жазылған. Әлбетте, өзінің фонетикалық жүйесіне ие болған түрік тілі б.д.д. жүз жылдықтарда-ақ белгілі болған. Жалпы алғанда, Шығыс Түрікстан жерін түріктер ежелден мекендеген деп айта аламыз.

Ұлы Жібек жолының Түрікстан дүниесі тағдырында үлкен рөл ойнағандығы белгілі. Бұл жолдар жүйесі ескі заманда және алғашқы орта ғасырда – XVI ғ. ұлы географиялық жаңалықтар алдында Қытай, Үндістан, Орта және Таяу Шығыстың негізгі мәдени орталықтарын байланыстырған еді. Батыс Түрікстанда он жыл болған Қытай дипломаты және саяхатшысы Чжан Цзянь оның географиялық және экономикалық жағдайын зерттеп б.д.д. 135 жылда «Аспан ұлына» (Хань әулетінің Қытай империясына) Давань (Ферғана), Хорезм, Бақтрия, Парфия елі мен Гуй-Шуй (Әмудария) жағдайы жайында қайран қаларлық мәлімет жеткізген. Чжан Цзянь егіншілігі өркендеген осынау өлкеде сұлы мен бидайдың көп өсірілетіндігі, шараптың жасалу технологиясы, Қытай ақсүйектеріне қош келетін жылқы малының бағылатындығы жөнінде егжей-тегжейлі жазған.

Сөйтіп, Қытай мен Батыс Түрікстан арасында сауда байланыстары барынша дамып кеткен. Батыс Түрікстанның Иранмен болған сауда қатынастарының нәтижесінде бұл жолмен тасымалданатын тауарлар Жерорта теңізіне дейін жеткізіліп тұрған. Жібек жолы, осылайша құрлықаралық сипат ала бастаған. Уақыт өтісімен оған жол-жөнекей тармақ жолдары қосылып, олардың бірі Үндістанға дейін барып, Үндістан – Түрікстан – Қытайдан құралған ерекше бір үшбұрышты қалыптастырған.

Батыс Түрікстанан екі «Жібек жолы» – оңтүстік және солтүстік жолдары өткен. Қытай қаласы Юйминен басталған оңтүстік жол оңтүстіктегі тауларды жағалай отырып Жаркентке дейін жетіп, одан әріректеніп Ташқорған мен Ваханға барып тірелген. Ваханда жол екіге ажыралған. Олардың бірі Балх пен Марва арқылы парфияндар астанасы болған Гекатомдан өтіп, Дамашқа жеткен, одан кейін Антиохияда тәмамдалған. Екінші жол Гилкит пен Кашмир арқылы өтіп Надхарға барған және Үнді дариясы маңайында тұйықталған.

Қытайдан басталған солтүстік жол солтүстік Тянь-Шаньның етектерін бойлай Терек асуы арқылы өтіп Ферғана аңғарына дейін барған, бұл жерден Шаш, Самарқанд, Бұхара, Хорезм арқылы солтүстікке қарап кеткен, одан әрі Оралбойы және төменгі Еділді басып өтіп Солтүстік Қаратеңіз жағалауларындағы грек колоннияларында аяқталған.

Қытайдан шыққан керуендерді Жерорта теңізі порттары, Тир және Сидонға дейін апаратын жолдың ұзындығы 9000 шақырымнан артық еді. Жолбастаушылар мен саудагерлер жолдың екі бетін бойлап үздіксіз қатынайтын. Бұл жолдағы сауда жүйесінде соғдылықтар басым рөл ойнайтын. Олар Батыс Түрікстан, Солтүстік Түрікстан және Солтүстік Қытайдың негізгі орталықтарында көптеген колониялар мен мекенжайларды құрған. Жолдың ең маңызды жері болған Дунхуанда соғды қауымы кемінде мың кісіні құраған. Соғдылықтардың Батыс Қытайдың Ланчжоу және Сучжоу сияқты сауда орталықтарында ірі сауда колониялары болған. Соғды керуендері Памир және Солтүстік Үндістан арқылы жаңа жолмен де қатынап жүретін. Оңтүстік жолдың негізгі орталығы болған Шаншанда (Лобнор көлі маңында) самарқандықтардың бірнеше мекенжайлардан құралған колониялары болған.

Жолдағы негізгі тауар жібек еді. Қытайдан Батысқа көп-көп сәнді де, жұқа жібек маталар жөнелтілетін. Сондай-ақ, қоладан жасалған қытай айналары және тұрмысқа қажетті басқа да (әтір, опа, дәрі-дәрмек) заттар тасымалданатын. Батыстан шыныдан жасалынатын бұйымдар мен жүннен тоқылған киімдер әкелінетін.

Жібек жолы экономикалық тұрмыс пен адам ой-әрекетінің белсенділігін арттырып жіберген сауда жолы ғана емес еді. Бұл жол арқылы өндіріс технологиясы мен білігі, мәдени жетістіктер, әсіресе идеялар таратылған. Қоғам дамуының тетігі болған қатынас пен айырбастау осы жолдың өне бойында көрініс тапқан. Батыс Түрікстан ең үлкен материкті жан-жақтан кесіп өтетін үлкен транспорт жүйесінің орталығында болғандықтан, бұл жерге барша шет өлкелерден рухани және материалдық игіліктер ағылып келіп жататын. Мәуараннахрдың бас кенті – Самарқанд Азиядағы тоқсан жолдың торабында орналасқан еді. Бұл елде, әсіресе рухани байлықтар көп жинақталатын. Жан-жақтан келетін көптеген ғалымдар, әртістер, музыканттар, суретшілер, сәулет өнерінің ұсталары көп уақыт бойы бұл жерде тұрақтап қалатын болған.

Түрікстан жері арқылы көне заманның ұлы өркениеттері болған Қытай мен Үндістан арасындағы мәдени қатынас өрістеген еді. Қытай буддизммен құдды Түрікстан арқылы танысқан. Сөйтіп, Түрікстан идеялар таратушы және олардың қайтадан жасалуының генераторына да айналып қалғандай еді.

Сауданың Ұлы Жібек жолында өрістеуі Каспий теңізінен Ұлы Қытай қорғандарына, Ертістен Бенгалия ормандарына дейін созылып жатқан үлкен кеңістікте жасаған тайпа-ұлыстардың топтасуы мен бірігуіне ықпал еткен. Қатынас тетігі болған түрік тілі көпшілік түсінетін сөйлесу тілі ретінде Жібек Жолында қолданыста болған.

Тарым алабының оңтүстік-батыс бөлігінде жасаған яғма және қарлұқ деген түрік тайшалары Қашқар, Жаркент, Қотан қалаларын өркендеген сауда және мәдени орталықтарына айналдырып жіберген. IX ғ. Қытай мен Батыс

Түрікстан арасындағы территорияға түрік-ұйғыр тайпалары келіп тұра бастаған; олар Алтайдан Байқалға дейін созылып жатқан жерлерде өз империясын құрып орныққан болатын. Алайда империясы құлағаннан соң 840 ж. Түрікстан жеріне ауып келген еді. Қытайлар оларды гао-гүй, яғни үлкен дөңгелекті арба мінгендер деп атаған. Кейінірек бұл арба Батыс Түрікстанға да кең таралды. Тұрфан, Гансу уәлаяты және басқа жерлерге жайғасқан осынау түрік-ұйғырлар қазіргі ұйғырлар және сол төңіректе жасаған түрік тілінде сөйлейтін бірқатар кішігірім топтардың этникалық негізін құраған. Күшейіп алған ұйғырлар 874 ж. Тянь-Шаньда көшіп жүрген тибеттіктерді талқандап жібереді. Олардың мемлекеті 500 ж. жуық уақыт бойы өмір сүрді.

Сонымен, Түрікстан өлкесінің табиғаты мен географиялық ортасы мыңдаған жылдар бойы жасаған ру-тайпаларға сақилық жасап, көптеген этникалық бірліктер мен өркениеттерді тоғыстыра отырып, жаңа, «Тұран» атты өркениеттің қалыптасуына мұрындық және табиғи негіз болған. Бұл өлкеде шамамен екі жарым мың жыл уақыт бойы парсы, араб, қытай, эллин және орыс мәдениеттерімен өзара әсерлескен Түрік өркениеті қанат жайды. Оның айрықша әсемдігі, оригиналдығы, қайталанбас ерекшелігі, колориті және нәзіктігінің негіздерін Тұрандық-түрікстандық этникалық өзектің жоғарыда тілге алынған өркениеттермен байланыстарынан да іздемек керек. Күрделі географиялық жағдайларда жасаған түрікстандықтардың аман қалу үшін, сондай-ақ шетел басқыншыларына және өздерінің залымдарына қарсы жүргізген күресі Түрікстан этникалық бірлестіктері арасында тұтастық пен туыстастық сезімін тудырды. Тұран-Түрікстан жалшылығы мен жалғастығы осылайша өмірге келіп, беки түсті.

Демек, ежелгі Тұран-Түрікстан жері – халқымызды жаңа бір құбылыс – қауым ретінде қалыптастырып, қияға қанат қақтырып ұшырған құтты ұя. Теріскей мен Күнгейдің, Шығыс пен Батыстың ортасындағы қыр арқа қырбық шоқылар мен Тұран сияқты жазықтар, Әмудария мен Сырдария алаптары, аспанмен таласқан таулар баурайлары жан-жақтан тарам-тарам ағылып келген әр төркін нәсілдердің (автохтондық түріктер мен шығыстан келген түріктердің, жергілікті иран тектес тайпалар мен араб-үнді-монғолдардың) басын қосып, қоян-қолтық араластырып, бір бүтінге айналдырып, қайтадан өрелі іске жұмылдырып, өрісті жолға шығарып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ruza Riza Bekin. Doğu Türkistan. Istanbul, 1994, 3-6.
2. Ramazan Özey. Türkistan Türk Cumhuriyeti. – «Yesevi», 1996 yıl: 3 sayısı: 27, 29-6.
3. Ahmed Egemberdi. Doğu Türkistan Davası – Türk Dünyası. Tarih Dergisi. 1993, Kasım.
4. Щербак А. М. Оғуз-наме... М., 1959, 33-6.; М.Қашқари. Дивану лугат-ит турк. Тошкент, 1963, т. III, 135-6; Рашид ад-дин. Сборник летописей. М.,–Л., 1952, 17–18-

- 6.; Абулғазы Баһадүр хан. Шаджара-и турк. – Әбілғазы. Түрік шежіресі. Алматы, «Ана тілі», 1992, 18-б; Бартольд В.В. Собр.соч.М., 1968, т.V, 433-б.
5. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы // Шалқар, 1994 жыл, пілде, 5-б.
 6. Бичурин Н.Я. Собр. соч. Т.1. 214-б.
 7. Кюннер И. В. Китайские известия о народах Южной Сибири. М., 1961.
 8. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии VII–VIII вв. М.–Л., 1959.
 9. Бартольд В. В. Сочинения. Т. 5, 568-б.
 10. Әмірәлиев К. «Оғуз қаған» эпосының тілі. – Алматы, 1988.
 11. Bozan, Jan. A Concise History of China. Peking, 1986; Bugra Mehmet Emin. Doğu Türkistan Tarihi. Coğrafi ve Şimdiki Durumu. Istanbul, 1952; Описание Чжуньгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии, пер. с кит. (Н.Я.Бичурин), ч.1, СПб, 1829; Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч.1–2, СПб, 1898–1900; Думан Л.И. Аграрная политика цинского (маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII в. М., 1936; Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X–XIV вв. М., 1966; Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. СПб, 1893; Народы Восточной Азии. М.–Л., 1965; Хамраев М.К. Расцвет культуры уйгурского народа. А.–А., 1967.
 12. Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. А., 1979.
 13. Бичурин И. Собрание сведений о народах... Т.1. Петербург, 1850; Sten Konowa. Two medieval documents from Tun–huanag. Oslo, 1929.

REZUME

S.ABUSHARIP (Turkistan) EASTICAL TURKISTAN (history-geographical essay)

The article deals with the history-geographical essay of the Eastical Turkistan.

МАЗМУНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

<i>Рахмонов Н.</i> (Ташкент)	Некоторые вопросы ритмики орхонских памятников Орхон ескерткіштеріндегі ырғақтардың кейбір мәселелері	3-8
<i>Rahmonov M.N.</i> (Tashkent)	Orhon Yazılarının Bazı Ritm Meseleleri Some rhythmic Orkhon Monuments	
<i>Бекжан О.</i> (Түркістан)	Ақтөбе қала-жұртынан табылған Баласағұн атауына қатысты және басқа да мағыналы жазулар О значении топонима Баласагун и других надписях со средневекового городища Актобе	9-28
<i>Bekjan O.</i> (Türkistan)	Aktöbe Şehrinden Bulunan Balasagun İsmiyle İlgili ve Başka da Anlamlı Yazılar The significance of the toponym Balasagun and other inscriptions from the medieval settlement Aktobe	

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЬЫЛЫМЫ

<i>Керімұлы Ә.</i> <i>Мұстафа А.</i> (Түркістан)	«Құтадғу білік» жәдігерінің зерттелуі мен тілі туралы қысқаша мағлұматтар Краткие сведения о языке и истории изучения поэмы «Кутадғу билиг»	29-49
<i>Kerimulu A.</i> <i>Mustafa A.</i> (Türkistan)	“Kutadgu Bilig” Eserinin Araştırılması ve Dili Hakkında Kısaca Bilgiler Brief information about the language and history of the study of the poem "Kutadgu Bilig"	

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛКЛОР

<i>Идельбаев М.Х.</i> (Уфа) <i>İdelbayev M.H.</i> (Ufa)	«Куз-Курпяч» – башкирская повесть начала XIX в. XIX ғ. басындағы башқұрт повесі – «Қозы-Көрпеш» Kuz-Kurpyaş – 19. yy. Başındaki Başkurt Romanı "Kuz- Kurpyach" - Bashkir story beginning XIX c.	50-58
<i>Кафкасыяли А.</i> (Түркістан)	Ahıska sürgününün son tanıklarından âşık şair Kâmal Karaev Ақын Камал Караев – қуғын-сүргінге ұшыраған ахысқа түріктерінің соңғы куәгері	59-67
<i>Кафкасиялы А.</i> (Түркістан)	Поэт Камал Караев – последний свидетель ссыльных турков-ахыска Poet Kâmal Karaev as the last eyewitness of ahıska turks repression	

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

<i>Соегов М.</i> (Ашхабад)	Ассоциированный член правительства «Кокандской автономии»: военный министр Сейитмурад Овезбаев «Қоқан автономиясы» үкіметінің ассоциацияланған мүшесі: әскери министр Сейитмурад Овезбаев	68-72
<i>Soyegov M.</i> (Aşhabat)	“Hokan Muhtariyatı” Hükümetinin Üyesi: Sovunma Bakanı Seytmurad Ovezbayev Associated Member of the Government 'Kokand autonomy': minister of war	
<hr/>		
<i>Пилипчук Я. В.</i> (Киев)	Современная тюркская историография истории кыпчаков Қыпшақтар тарихы жайлы қазіргі заманғы түркі тарихнамасы	73-77
<i>Pilipchuk Y. V.</i> (Kiev)	Kıpçak Tarihinin Şimdiki Türk Tarihnamesi Modern Turkic historiography kypchakam	
<hr/>		
<i>Назаров А.</i> (Ашхабад)	Транспортная инфраструктура Туркменистана: возрождение Великого Шелкового Пути Түркменстанның транспорттық инфрақұрылымы: Ұлы Жібек жолының жандануы	78-84
<i>Nazarov A.</i> (Aşhabat)	Türkmenistan'ın Ulaşım Yapısı: “Büyük İpek Yolu'nun” Canlandırılması Transport Infrastructure Turkmenistan: Great Silk Road revival	

ЭТНОМӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

<i>Хайруддинов М.А.</i> (Казан)	Проблема возрождения и развития крымскотатарской культуры в условиях интеграции народа в украинское и европейское сообщества Қырымтатар мәдениетінің жандануы мен даму мәселелері еуропалық және украиналық бірлестіктің интеграциясы аясында	85-99
<i>Hayruddinov M.A.</i> (Kazan)	Aurupa ve Ukraina Birliği Çerçevesinde Kırm-Tatar Kültürünün Yeniden Gelişmesi Problem revival and development of the Crimean Tatar Culture in Terms of Integration of peoples in Ukrainian and European community	

ХАБАРЛАМА

<i>Әбушәріп С.</i> (Түркістан)	Шығыс Түркістан (тарихи-географиялық очерк) Восточный Туркестан (историко-географический очерк)	100-112
<i>Abušarip S.</i> (Türkistan)	Doğu Türkistan (tarihi-coğrafya-jeofizik deneme) Eastical Turkistan (history-geographical essay)	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
ХҚТУ қалашығы Б.Саттархан даңғылы № 29
“Түркология” журналының редакциясы, 317-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01

Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.